

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a komparatistiky

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Bc. Filip Mašek

Had v českém obrazu světa. Etnolingvistická studie.

Snake in the Czech Worldview. Ethnolinguistic study.

Praha 2019

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Na tomto místě bych rád poděkoval doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D. za velkou ochotu a laskavou shovívavost, kterou projevila při vedení této práce. Dále bych rád poděkoval své rodině a přátelům za podporu, obzvlášť pak Martinu Kýhosovi za to, že mi byl při psaní této práce oporou.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 17. 7. 2019

.....

Filip Mašek

Abstrakt

Bakalářská práce *Had v českém obrazu světa* je etnolingvistická studie vycházející z konceptů a zkoumání slovanské kulturní lingvistiky, jejíž základní teze jsou představeny v první části práce. Stručně nastiňuje zoologický pohled na hada i jeho místo ve světové mytologii, poté přechází k obšírnému popisu výrazu *had*, tak jak je fixován v češtině na základě etymologie a definic z výkladových slovníků. Stěžejní část práce se soustředí na rozličné pojetí hada v českém tradičním i moderním folkloru. Shromážděním a interpretací podob hada v české frazeologii, v tradičních pohádkách, pověstech a bajkách i v současných *městských legendách* směřuje bádání ke svému cíli - vytvořit otevřenou definici hada v české kultuře, tj. jeho obraz světa v českém jazyce.

Klíčová slova

had, zvíře, čeština, jazykový obraz světa, folklor, pohádka, mytologie, frazeologie, symbol, stereotyp, etnolingvistika, kulturní lingvistika, kognitivní lingvistika

Abstract

The bachelor thesis *Snake in the Czech Worldview* is an ethnolinguistic study, which is based on the concepts and methodology of the Slavic cultural linguistics, of which principles are introduced in the first chapter of the thesis. Zoological point of view on a snake and its position in the world mythology are introduced before the thesis explores the word *snake* in the Czech ethymological and monolingual interpretative dictionaries. The most significant part of the thesis is focused on the many forms and shapes that a snake acquires in the Czech traditional and also modern folklore. By gathering and analysing the phraseology, traditional fairy tales, legends and fables and also contemporary *urban legends* concerning snakes, the research is heading towards the final conclusion - to create the definition of a snake in the Czech culture, thus its position in the Czech worldview.

Key Words

Snake, Animal, Czech, Linguistic Picture of the World, Linguistic Worldview, Folklore, Fairy Tale, Mythology, Phraseology, Symbol, Stereotype, Ethnolinguistics, Cultural linguistics, Cognitive Linguistics

Obsah

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK	2
ÚVOD	3
1. TEORETICKÉ VÝCHODISKO A METODOLOGIE	5
1.1 KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA	5
1.2 SLOVANSKÁ ETNOLINGVISTIKA	6
1.3 JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA	6
1.4 ANTROPOCENTRISMUS A ANTROPOMORFISMUS	7
1.5 KATEGORIZACE A PROTOTYP/STEREOTYP	9
1.6 KONOTACE A JEJICH HLEDÁNÍ JAKO ZPŮSOB ZJIŠŤOVÁNÍ JAZYKOVÉHO OBRAZU SVĚTA	10
2. HAD V ZOOLOGII	12
2.1 HADI NA ČESKÉM ÚZEMÍ	13
3. HAD V MYTOLOGII	15
3.1 EVROPSKÁ MYTOLOGIE	15
3.2 SLOVANSKÁ MYTOLOGIE	17
3.3 ABRAHÁMOVSKÁ NÁBOŽENSTVÍ	18
3.4 AFRICKÁ MYTOLOGIE	19
3.5 AUSTRALSKÁ MYTOLOGIE	19
3.6 AMERICKÁ MYTOLOGIE	20
3.7 ASIJSKÁ MYTOLOGIE	21
3.8 SHRUTÍ OBRAZU HADA VE SVĚTOVÉ MYTOLOGII	23
4. HAD V ČEŠTINĚ – JAZYKOVÁ DATA	24
4.1 ETYMOLOGIE	24
4.2 HAD V ČESKÝCH VÝKLADOVÝCH SLOVNÍČÍCH	25
4.2.1 <i>Adjektivum hadí</i>	30
4.3 HAD V ČESKÉ FRAZEOLOGII	30
4.3.1 <i>Had je hladký/kluzký</i>	30
4.3.2 <i>Had je slizký</i>	31
4.3.3 <i>Had je mrštný</i>	31
4.3.4 <i>Had je beznohý</i>	32
4.3.5 <i>Had je studený</i>	32
4.3.6 <i>Had je studenokrevný</i>	32
4.3.7 <i>Had je zlý/lstivý</i>	33
4.3.8 <i>Had je jedovatý</i>	34
4.3.9 <i>Had se dá přetřhnout</i>	34
4.3.10 <i>Had se kroutí</i>	35
4.3.11 <i>Had se svléká z kůže</i>	35
4.3.12 <i>Had syčí</i>	35
4.3.13 <i>Had může být uvnitř lidského těla</i>	36
4.3.14 <i>Shrnutí obrazu hada v české frazeologii</i>	36
5. HAD V TRADIČNÍCH ČESKÝCH POHÁDKÁCH A POVĚSTECH	37
5.1 HAD JE ZLÝ/NEBEZPEČNÝ	38
5.2 HAD JE SYMBOL LSTIVOSTI	42
5.3 HAD JE ZAKLETÝ ČLOVĚK	43
5.4 HAD PO ZÁSLUZE OBDARUJE ČI POTRESTÁ	44
5.5 HADÍ TĚLO MÁ KOUZELNOU MOC	48
5.6 SHRUTÍ OBRAZU HADA V ČESKÝCH FOLKLORNÍCH PŘÍBĚZÍCH	49
6. HAD V MODERNÍM ČESKÉM FOLKLORU	51
6.1 SHRUTÍ OBRAZU HADA V ČESKÉM MODERNÍM FOLKLORU	54
ZÁVĚR – OTEVŘENÁ DEFINICE HADA V ČEŠTINĚ	55

Seznam použitých zkratek

NESČ - Nový encyklopedický slovník češtiny

PPNL - Pohádky a pověsti našeho lidu

PSJČ - Příruční slovník jazyka českého

SČFI I - Slovník české frazeologie a idiomatiky I: Přirovnání

SČFI II - Slovník české frazeologie a idiomatiky II: Výrazy neslovesné

SČFI III - Slovník české frazeologie a idiomatiky III: Výrazy slovesné: A–P

SNČ - Slovník nespisovné češtiny

SSČ - Slovník současné češtiny

SSČŠV - Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

SSJČ - Slovník spisovného jazyka českého

Úvod

Had je již od pradávna tvorem, který neuniká lidské pozornosti. Člověk vždy obdivoval stavbu hadího těla a s ní spojený způsob pohybu, rozeklaný jazyk či hadovo svlékání z kůže, stejně jako se obával jeho ostrých zubů, mnohdy doplněných o smrtící jed a měl respekt z mohutných svalů, schopných lámat lidské kosti. Spolu se žraloky či pavouky tvoří hadi nevelkou skupinu zvířat, jejichž pouhý název dovede u člověka vyvolat pocit hrůzy. Stejně jako cokoliv jiného, co u člověka dokáže vzbudit podobně silné emoce, zanechal i had svou stopu v mytologii, folkloru a umění obecně. Hadi jsou rozšíření téměř po celém světě včetně Evropy, tento fenomén se proto nevyhnul ani českému prostředí. Cílem této práce je obraz hada v českém jazyce a kultuře přehledně zmapovat.

V první části práci bude popsána metodologie sběru a způsob analýzy dat. Představena bude především kognitivní a kulturní lingvistika a současný směr slovanské etnolingvistiky, tj. klíčové pojmy těchto jazykovědných disciplín, se kterými bude pracováno, a kontext, ve kterém bude v této práci na přítomnost hada v českém jazyce a kultuře nahlíženo.

Druhá část práce popíše hada ze zoologického hlediska a ve stručnosti připomene obecné charakteristické rysy těchto tvorů napříč kontinenty. Současně představí hady žijící na českém území, tedy druhy, se kterými mohli mít přímou zkušenost naši předci a jejichž reflexe je v českém jazyce a kultuře přítomna nejvíce.

Třetí část zmapuje pojetí hada jako symbolu v rozličných světových kulturách. Představí hadí mytologii v civilizacích dávno zaniklých i současné chápání hada ve světovém měřítku. Pozornost bude věnována i antice, evropské křesťanské tradici a rovněž slovanské mytologii z důvodu vlivu těchto dvou sfér na český folklor a na české jazykové a kulturní prostředí obecně.

Čtvrtá část bude pracovat s jazykovými daty. Výrazu *had* se bude věnovat ve formální rovině a popíše jeho etymologii, historický vývoj či hláskovou podobu na základě českých etymologických slovníků a srovná ho také s dalšími slovanskými jazyky. Současně také obsáhne hada v českém jazyce naopak po stránce významové

a na základě materiálu z českých výkladových slovníků prozkoumá všechny současné možné významy a interpretace slova *had* i jejich historicky se měnící podobu. Významnou část této kapitoly tvoří podkapitola, která shrne všechny podoby hada v české frazeologii, paremiologii a idiomatice především na základě materiálu z českých frazeologických slovníků. Zachytí faktory, kterými se had v českých příslovích, pranostikách a pořekadlech vyznačuje, a popíše kvality, které jsou hadovi v tradiční české lidové tvorbě a slovesnosti prisuzovány. Rovněž prozkoumá konotace, které vycházejí z přenesených významů.

Pátá kapitola se věnuje obrazu hada, který vychází z tradičních českých pohádek a pověstí, jež byly zaznamenány zpravidla během 19. století a mnohé patří k obecně známému kánonu české literatury. Obraz hada je interpretován i na základě staročeských démonologických bájí a bajek, středověkých exempel či lokálních pověstí a pověr.

Šestá kapitola navazuje na kapitolu předchozí. Zkoumaný materiál však vychází ze současného českého folkloru, tedy z tzv. *městských legend*, které byly v českém prostředí zaznamenány a shromážděny v řadě publikací *Černá sanitka* Petra Janečka. Ve většině případů jde o popisy smyšlených událostí kolující mezi lidmi již po několika generacích, přičemž některé z nich už dnes patří k obecně známým příběhům.

Závěr práce bude tvořit tzv. otevřená definice významu výrazu *had*, která mimo jiné zohlední posun ve vnímání hada v české kultuře v průběhu let. Rovněž tak potvrdí, vyvrátí či upřesní základní hypotézu této práce, tj. že *had* je v českém jazykovém prostředí vnímán s negativní konotací.

1. Teoretické východisko a metodologie

1.1 Kognitivní lingvistika

Kognitivní lingvistika je směr lingvistiky, který vychází z obecného předpokladu, že schopnost osvojit si a užívat jazyk je součástí lidských kognitivních schopností, a proto je jazyk a jeho užívání nutné studovat v širším kontextu kognitivních aktivit člověka (NESČ, 2016, 823). Ke klíčovým otázkám patří problematika způsobu práce lidské mysli s jazykem (a naopak) a co jazyk o lidské mysli vypovídá. Jazyk je základní stavební složkou poznávání a poznání a významně se podílí na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál. V centru pozornosti kognitivní lingvistiky tak stojí studium hluboce uložených, tělesně i kulturně zakotvených a sdílených významů, které tvoří předpoklady společného kontextu a komunikace, včetně jejích proměn a posunů. Hranice mezi jazykovým a nejazykovým se stírá a tyto dvě sféry se výrazně prolínají (Vaňková et al., 2005, 18–21).

Z hlediska sémiotické triády syntax – sémantika – pragmatika je v kognitivní lingvistice dominantní dimenze sémantická (vztah mezi znaky a objekty, slovy a věcmi, jazykem a světem), více či méně spjatá s pragmatickou (vztahy mezi znaky a jejich uživateli, jazykem a jazykovým společenstvím). Centrálním pojmem kognitivní lingvistiky je tedy význam (NESČ, 2016, 823).

Kognitivní lingvistika se zabývá tím, co je univerzální pro všechny lidi, tj. zejména konceptuální ukotvení člověka ve světě, které se projevuje právě v jazyce. V tom lze doložit i tíhnutí k antropocentrismu, tělesnosti, metaforičnosti a kategorizaci. Tyto závěry jsou podloženy detailním zkoumáním metonymií a metafor, které dokázalo, že nejde o jevy čistě jazykové, ale že jde o podstatné jevy, které formují lidskou pojmovou soustavu. Na základě metafor a metonymie nejen mluvíme, ale především myslíme (NESČ, 2016, 823). Zkušenost je základem vztahu člověka ke světu (Vaňková et al., 2005, 35).

1.2 Slovanská etnolingvistika

Etnolingvistika neboli kulturní lingvistika je velmi výrazná ve slovanském prostředí. Zkoumá kulturní aspekty jazyka, ale zabývá se spíše „kulturou v jazyce“, než „jazykem v kultuře“. Je zaměřena na jedince jako člena jazykového společenství a předmětem zkoumání je to, co je specifické a společné pro mluvčí téhož jazyka. Vychází tedy z předpokladu, že jazyk, kterým mluvíme, se do určité míry podílí na tom, jaký obraz světa si vytváříme a především jaké konotace sdílíme s dalšími členy stejného kulturně-jazykového prostředí (NESČ, 2016, 824). Soustředí se na studium kolektivní mysli, tedy kultury, a akcentuje zejména aspekt sociálně-kulturní, tedy sdílení a paměť, která je uložena v každém jednotlivém jazyce. Badatelé tohoto přístupu vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě a jejich výzkumy směřují k rekonstrukci (fragmentů) jazykových obrazů světa, ve kterých hledají zákonitosti jejich stavby, vzájemně je srovnávají a sledují proměny v souvislosti s proměnami života daného jazykového či kulturního společenství (Vaňková et al., 2005, 35)

Základním materiálovým zdrojem etnolingvistiky jsou jazyková data, jednak systémová, týkající se gramatiky a slovní zásoby, ale také data založená na dokumentaci společenských konvencí při užívání jazyka v podobě všech typů. Velice důležitou vrstvou je však vrstva mimojazyková a folklorní (Bartmiński, 2016, 34). Dokumentace pověr, mýtů, ritualizovaných způsobů chování, lidové slovesnosti a frazeologie je stěžejní pro vytvoření jazykového obrazu světa jednoho společenství či mluvčích jednoho národního jazyka. Ustálená slovní spojení a tradiční pohádky a pověsti jsou materiálem neměním se mnohdy po stovky let a předávajícím v jazyce na stereotypch postavený jazykový obraz světa, který je v nás často nevědomky zakotven a pomáhá nám svět lépe interpretovat (*princ je statečný, řezník je tlustý, lev je král zvířat, had je zlý aj.*).

1.3 Jazykový obraz světa

Základním pojmem etnolingvistiky, a přirozeně tak i této práce, je *jazykový obraz světa*. Pojem vychází ze zkoumání polských jazykovědců v Lublinu a poprvé se objevuje v druhé polovině 80. let v pracích J. Bartmińského a R. Tokarského. Do středu staví člověka, který hledá své místo ve světě na základě své individuální zkušenosti s ním. Tuto zkušenost významně ovlivňuje kulturní prostředí, ve kterém člověk vyrůstá

a žije, a rovněž mateřský jazyk, kterým člověk mluví. Ten člověku pomáhá interpretovat svět skrze kolektivní zkušenost, která je v daném jazyce zachycena (Vaňková et al., 2005, 46–47). Každý jazyk tak představuje specifickou interpretaci světa, kterou si lze představit jako tzv. brýle mateřského jazyka, které má člověk neustále nasazen, aniž si to, ve většině případů, uvědomuje. Tyto brýle tvoří onen *jazykový obraz světa*. Bilingvní člověk disponuje dvojími brýlemi a má tak možnost realitu vnímat dvěma způsoby, pokaždé jinak strukturovanou. Odlišnost těchto realit je pak určena tím, nakolik jsou si dané jazyky geograficky a zejména kulturně vzdálené. Pod těmito brýlemi jsou však oči, které jsou společné všem lidem a umožňují nám spatřovat vše, co je univerzální mluvčím všech jazyků. Určení hranice mezi brýlemi a očima může být často problematické (Vaňková et al., 2005, 49–50).

Definice *jazykového obrazu světa* existuje mnoho. Vzhledem k teoretickému zakotvení této práce v metodách lublinské etnolingvistické školy zde citujeme definici jejího hlavního představitele, Jerzyho Bartmińskiego. Dle něj je jazykový obraz světa „*v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované*“ (Bartmiński, cit. in Vaňková et al., 2005, 52).

Jazykový obraz světa je heterogenní (není jednolitý, ale je mnohvrstevnatý a komplikovaný), dynamicky (v průběhu času a dějinného vývoje se mění), výběrový (na některé aspekty skutečnosti obrací větší pozornost než na jiné), axiologický (je prostoupen hodnocením, je zaujatý), integrální a kontextuální (rozdíl mezi jazykovým, mimojazykovým a pragmatickým nazřením skutečnosti není ostře oddělen) a transcendentní (je schopný sebereflexe) (Vaňková et al., 2005, 52–56).

1.4 Antropocentrismus a antropomorfismus

Antropocentrismus vidí člověka jako středobod vesmíru. Člověk je centrem, který určuje svou vlastní perspektivu a vše ostatní se odvíjí od něj. Základní úloha těla a lidské perspektivy v jazyce je patrná nejen ve slovní zásobě všech jazyků světa, ale i v utváření jejích gramatických kategorií. Ne náhodou se čísla jedna, dva či pět v mnoha jazycích projevují jako anomální (např. skloňováním) - člověk reflektuje svůj prožitek jako prožitek individua, které má dvě oči, dvě uši, dvě nohy či dvě ruce, na

kterých má po pěti prstech. K těmto číslům se dá připojit např. i desítka (deset prstů jako základ desítkové soustavy). Těchto důkazů existuje v jazyce nespočet, ať už jde o jednotky míry (*loket, stopa, palec, krok*) či percepce času (*okamžik*) či prostoru (*po kotníky, po kolena, po krk*). Antropocentrismus se rovněž projevuje v lexikalizovaných metaforách (*hrdlo láhve, ucho džbánu, hlávka zelí* apod.) (Vaňková et al., 2005, 60–62).

O antropocentrismu jazyka svědčí kvantita lexikálních jednotek vztahujících se k člověku. Někteří lingvisté tvrdí, že slovní zásoba každého jazyka přináleží ke dvěma velkým okruhům, tj. „člověk“ a „svět“. Zkoumáme-li však kategorii hodnocení, zjišťujeme, že člověk a jeho vlastnosti zpravidla znamenají v jazyce nejvyšší hodnotu. Do opozice k němu je často stavěno „zvíře“, načež ono „zvířecí“ je oproti „lidskému“ negativní. To se projevuje v řadě přenesených významů a ve frazémeh (Vaňková et al., 2005, 62).

Lidé vnímají sami sebe jako stvoření, která jsou hodnotnější než zvířata. Zvířatům jsou naopak přisuzovány negativní vlastnosti. Je důležité nezapomínat na ryze lidskou perspektivu při vzniku těchto hodnocení. Nejvíce českých slovotvorných a sémantických derivátů i frazémů se tvoří od domestikovaných a hospodářských zvířat (*poslušný pes, špinavé prase, silný kůň*), naopak od divokých se jich tvoří méně, od exotických a pro nás cizokrajných zvířat nejméně. Důležitým faktorem je důležitost, prospěšnost či cena zvířete pro člověka, jeho fyziologické vlastnosti (především zdali je větší či menší než člověk) či zvuky, které vydává (Mosiolek-Kłosińska, cit. in Šťastná, 2014, 19).

Některá přirovnání ze zvířecí říše jsou iracionální, jelikož připodobňují člověka ke zvířeti na základě zvířecí vlastnosti, kterou ale zvíře logicky mít nemůže. Tento jev se označuje jako antropomorfismus, tj. tendence „polidšťovat“. To se projevuje nejen v oblasti zvířat (*kočka se naštvála, pes žárlí*), ale např. i v oblasti přístrojů (*pračka dobře slouží, vysavač stávkuje*) či částí těla (*zlobí ho srdce*) (Vaňková et al., 2005, 64). V oblasti zvířat je dobře pozorovatelný fenomén, kdy se jednotlivé druhy zvířat přímo stávají určitým ztělesněním stránky lidské povahy, a to zpravidla stránky negativní (*pyšný jako páv, tvrdohlavý jako beran, líný jako prase, hloupý jako osel*) (Šťastná, 2014, 19–20). Tyto lidské vlastnosti jsou tak vztaženy na zvíře a pomocí přirovnání k tomuto zvířeti zpátky na člověka.

Hypotéza této práce rovněž vychází z výše popsaného. Had je v současné české kultuře zpravidla nahlížen jako zvíře zlé, špatné a nebezpečné. Na jednu stranu toto pojetí vyplývá ze skutečné hrozby, kterou had může představovat např. svým kousnutím, avšak velkou část ve vnímání hada sehrála lidská kultura, která má tendence svět zjednodušovat za účelem lepšího pochopení - kategorizovat a vytvářet stereotypy.

1.5 Kategorizace a prototyp/stereotyp

Kategorizace je proces, díky kterému se nám svět kolem nás jeví jako srozumitelný, smysluplný a uspořádaný. To nám umožňují psychické mechanismy které se na kategorizačních procesech podílejí. Kategorizace tvoří půdorys našeho konceptuálního systému a způsobuje, že realitu prožíváme a uvědomujeme si ji jako rozdělenou na části, jež jsou vzhledem ke svým různým vlastnostem provázány do různých celků. Tuto strukturaci reality přijímáme primárně z mateřského jazyka. Co bylo pro člověka určitého kulturního společenství důležité, to bylo vyděleno, uchopeno, vkomponováno do obrazu jazyka jako celku a pojmenováno (Vaňková et al., 2005, 67).

Rozdílná kategorizace určitého výseku skutečnosti u dvou jazyků je patrná např. u anglických slov *finger* a *toe*, které se v češtině označují jako *prsty*. Čech tak běžně řekne, že má na těle 20 *prstů*, jelikož útvary na rukou a na nohou dává do stejné kategorie. Angličan by oponoval, jelikož útvary řadí do dvou kategorií. To dokazuje, že jsou kategorizace způsobem lidského uspořádání světa nikoliv principem přirozeného uspořádání (Vaňková et al., 2005, 70–72).

Kategorizujeme vždy, když k jevu přistupujeme nikoli jako k jednotlivině (*Alík, Rek*), nýbrž jako k exempláři určitého druhu (*pes, kočka*). Kategorie je tedy budována na základě schématu „centrum - periferie“, přičemž v samém centru stojí reprezentativní, ideální exemplář, který označujeme jako *prototyp* (Vaňková et al., 2005, 75–76). Některé výrazy kategorii vyhovují více, blíží se *prototypu* svými vlastnostmi, některé naopak méně a stojí tak na periférii kategorie (v kategorii psa je spíše prototypem německý ovčák, nikoliv drobný bezsrstý naháč, v kategorii ovoce jablko, nikoliv sporné rajče a v kategorii ještěřů leguán, nikoliv beznohý slepýš). *Prototyp* je tvořen konotacemi pevného významového jádra výrazu a je výrazně subjektivní, nevylučuje emocionalitu a hodnocení. Vychází z frazeologie a folkloru

a vztahuje se k uměleckým textům, anekdotám či reklamě, což jsou prvky každodenní komunikace, kterým rozumíme právě díky *prototypům* (resp. *stereotypům*) (Vaňková et al., 2005, 82–83). Stereotypní pojetí hada jako zákeřného a zlého zvířete tvoří výchozí hypotézu této práce.

1.6 Konotace a jejich hledání jako způsob zjišťování jazykového obrazu světa

Konotace se tradičně chápou naopak jako sekundární, na kontextu závislé a v něm aktivované významové komponenty provázející základní, relativně konstantní designační složku lexikálního významu. Určující pro ně je otevřenost a fakultativnost. Konotace jsou založeny na představách a pocitech, které u člověka lexém vyvolává, např. černá barva může evokovat konotaci noci či slovo kaviár konotaci bohatství. Konotace se mohou měnit v čase i např. v závislosti na politickém systému (NESČ, 2016, 874–875). Pro kognitivisty jsou zásadní složkou významu, jelikož jsou dány subjektivní lidskou zkušeností, jsou spjaty s hodnocením, s generalizací, s tělesně-smyslovým prožíváním přirozeného světa a s přirozeným jazykem a obrazem světa, který je v něm uložen (Vaňková et al., 2005, 80). Konotace tak nepochybně a významně spoluutváří jazykový obraz světa v daném jazyce.

Otázkou však je, co vše lze však chápat jako kritérium skutečnosti, že daný *prototyp/stereotyp* je sdílen v té podobě, jak jsme ho vymezili a co je důkazem toho, že konotace nejsou jen individuálními asociacemi. Sdílenost *stereotypu/prototypu* může být potvrzena hned několika fakty. Jde jednak o kvantitativní hledisko (opakovanost sledované charakteristiky v různých výpovědích a v různých kontextech) a rovněž o kvalitativní hledisko (míra fixovanosti dané charakteristiky v jazyce) (Vaňková et al., 2005, 88).

Tato práce zkoumá fixovanost *jazykového obrazu* hada v češtině na základě bádání v oblastech, které vychází z výzkumu Bartmiňského a Panasiukové (Vaňková et al., 2005, 88)¹:

¹ Kromě v seznamu zmíněných jazykových dat a folkloru představuje práce ve 2. a 3. kapitole rovněž stručný zoologický pohled na hada (tj. jeho skutečnou podobu) a vlastnosti přisuzované hadům a významy symbolu hada v domácí i světové mytologii.

- **etymologie** - výraz *had* a jeho historie, vývoj a jeho případná motivovanost či nemotivovanost, možné asociace na základě grafické/fonetické podoby výrazu
- **vedlejší (přenesené) významy** - zkoumány na základě toho, jak jsou uvedeny ve slovnících, kde jsou zohledněny stereotypy a vedlejší významy odvozené na základě přenesení významu
- **frazeologie a paremiologie** - přítomnost hada v ustálených slovních spojeních, lexikalizovaných nadávkách či lichotkách, v lidových rčeních, pořekadlech, přirovnáních, úslovích, příslovích i pranostikách
- **folklor (tradiční i moderní)** - relevantní konotace na základě podoby hada v tradičních českých pohádkách a pověstech, avšak i v moderním českém folkloru (tzv. *urban legends*)

2. Had v zoologii

Skutečné zoologicky popsané vlastnosti hadů mají nedílný vliv na stereotypizaci hada v lidském (magickém) obrazu světa. Následující stručná charakteristika hadů připomene nejdůležitější aspekty jejich vzhledu a chování, kvůli kterým začali lidé hadům, na rozdíl od množství jiných zvířat, věnovat větší pozornost, kategorizovat je a vytvářet si tak o nich často mylné představy.

Hadi se pravděpodobně vyvinuli z ještěřů postupným ztrácením nohou, což mělo usnadnit přizpůsobování se podzemnímu způsobu života. Dnes svět obývá přibližně 3000 různých druhů (z nichž jedovatých je asi 500), které se dělí do 16 - 18 čeledí (záleží na typu klasifikace). Hadi se dají také rozdělit na hady primitivní, mezi které patří např. méně známí slepáci, a vývojově dokonalejší, mezi které řadíme známější zmije, krajty či užovky (Mattison, 2001, 8).

Pro všechny hady je však společné, že je jejich tělo dlouhé, válcovité a pokryté šupinami. Všichni hadi jsou studenokrevní (nenalezneme je proto v polárních a subpolárních oblastech), masožraví (svou kořist polykají vcelku), nekrmí se moc často v porovnání s jinými plazy (některým druhů stačí lovit jednou za několik měsíců), svlékají se z kůže (kterou např. chřestýši dále užitkují v podobě chřestítek), nemají oční víčka a mají unikátní Jakobsonův orgán² a tepločivé jamky, které jim umožňují vnímat teplotní rozdíly menší než 0,2 stupně Celsia. Hadi jsou také téměř hluchí, jelikož nemají vnější ucho. Pozůstatky středního ucha se zachovaly ve formě malé kostičky, třmínku, která přenáší vibrace do vnitřního ucha. Aby je had byl schopen zachytit, musí mít dolní čelist v kontaktu s půdou (Mattison, 2001, 10–21).

Hadi jsou kromě výše zmíněných společných rysů vysoce vnitřně diferenciovanou skupinou. Hadi mohou být vejcorodí (krajty na vajíčkách několik týdnů sedí) či živorodí (zmije obecná). Svou kořist mohou usmrcovat za pomoci ochromujícího jedu (mamby) či škrcením (hroznýši). Mohou se spoléhat na dokonalé mimikry (zmije gabonská) či naopak varovat nepřitele za pomoci pestrých barev (korálovci). Při přímém konfliktu se

² Jakobsonův orgán je tvořen dvěma jamkami či váčky na patře hadí tlamy, do nichž zasahuje rozdvojená špička jazyka, jeho rychlým kmitáním had sbírá pachové molekuly, které orgán analyzuje a mozek poté vyhodnocuje. Takto had stopuje kořist a prozkoumává okolí.

spoléhají na aktivní obranu (kobří plivání jedu), avšak častěji na pasivní obranu (především útěk, ale např. i předstírání smrti). Některé druhy tráví roky v korunách stromů (psohlavci), jiné naopak zřídka opouštějí pevnou zem či podzemní nory (slepáci) a existují i mořští hadi, kteří žijí v blízkosti korálových útesů (vodnáři). Většina hadů dorůstá přibližně do 1–2 metrů, existují však hadi, kteří během života dorostou sotva do 40 centimetrů (hroznýšek červený), nebo naopak giganti, kteří mohou měřit kolem 10 metrů (krajta mřížkovaná). Potrava hadů je také velmi různorodá – pohybuje se od hmyzu a drobných hlodavců (užovky) až po krokodýly či antilopy (krajta písmenkovaná). Některé druhy si troufnou i na člověka (anakonda velká), nebrání se kanibalismu (kobry) či jsou potravně velmi specializovaní (šnekožrouti, vejcožrouti) (Mattison, 2001, 20–31).

Had zůstal do dnešních dob zvířetem nedomestikovaným (i hadi dnes chováni v zajetí neztrácejí nic ze své přirozenosti). Jeho maso není chutné a ani žádné další části jeho těla se v minulosti nijak prakticky nevyužívaly.³ V lidském obrazu světa tak setrval jako zvíře divoké. Kvůli svému skrytému způsobu života, predátorství a bolestivému kousnutí je také vnímán jako tvor tajemný a potenciálně nebezpečný. Skutečné vlastnosti hadů, které se v češtině projeví zejména ve frazeologii, jsou popsány až v příslušné kapitole u jednotlivých frazémů (4.3).

2.1 Hadi na českém území

Na českém území nalezneme pět druhů hadů a jeden druh beznohé ještěrky, slepýše křehkého (*Anguis fragilis*), který byl v minulosti právě kvůli absenci končetin s hadem často zaměňován. V Česku žijí čtyři druhy nejedovatých užovek - užovka obojková (*Natrix natrix*; nejznámější a nejběžnější evropský druh hada, má žluté pŕlměsíčky na hlavě, v případě ohrožení předstírá smrt a vylučuje páchnoucí sekret), užovka hladká (*Coronella austriaca*; druh často zaměňovaný se zmijí kvůli podobnému zbarvení), užovka podplamatá (*Natrix tessellata*; vodní druh živící se rybami a čolky, běžně se vyskytující např. i ve Vltavě v pražské Troji) a užovka stromová (*Zamenis longissimus*; největší český druh hada, dříve se běžně vyskytující v blízkosti lidských obydlí, dnes je u nás kriticky ohrožená). Jediným jedovatým hadem Česka je zmije obecná (*Vipera berus*), která se vyznačuje typickou klikatou linií táhnoucí se po celé

³ Hadi jed se sice používá při výrobě léčiv a kosmetiky, to je však vŕdobytěk konce 20. století. Trend výroby oblečení či doplňků z hadí kŕže se nedá považovat za praktický, avšak má pouze estetický ŕčel.

délce těla. Zmijí kousnutí však není pro dospělého zdravého člověka smrtelnou hrozbou. Dítě či stará nebo nemocná osoba však jedu může podlehnout bez včasného podání séra (Stichmann–Kretzschmar, 2002, 178–183).

3. Had v mytologii

Vzhledem k rozšíření hadů téměř po celém světě se had objevuje v mytologii a v symbolice mnoha odlišných kultur a je tak na něj nahlíženo z velkého množství úhlů napříč kontinenty.

Had je značně komplexní a univerzální symbol a v mnoha kulturách je zaměňován s drakem, často se mezi nimi nedělá žádný rozdíl (např. na Dálném východě) (Cooperová, 1999, 46).

Ve většině kultur je však had zvíře mocné a tajemné, nejčastěji spojované s božstvem a počasím (Mayové, Maorové), s lékařstvím a moudrostí (Egypt, antické Řecko) s nebezpečím a lstivostí (křesťanství, Germáni) či naopak ochranou domu a rodiny, pokud je o hada postaráno a je mu nabídnuta pohostinnost (Afrika, Slované).

Největší pozornost v této kapitole bude věnována kulturním prostředím, jejichž vliv na českou kulturu je vysoce pravděpodobný, tj. celoevropský prostor s přihlédnutím k antické, germánské, slovanské a křesťanské kultuře. Mytologie těchto kultur je proto představena primárně. Výběrové pojetí hada jako symbolu na ostatních kontinentech je představeno následovně.

3.1 Evropská mytologie

V antickém Řecku nabývá had různých podob. Jednak jsou s hadím tělem zobrazováni synové *Gáie Týfón* a *Pýthón* nebo *Kekrops*, napůl člověk a napůl had, první král a zakladatel Athén, současně však had funguje i jako zosobnění hrůzy, záludnosti i hadí moudrosti např. vlasy pověstné obludy *Medúsy* či *Erínyí* byly tvořeny proplétajícími se hady. Uražený *Apollón* vysílá dva obrovské hady, aby zardousili trójského kněze *Láokoónta* a jeho dva syny za to, že se pokusili varovat Trójany, aby nebrali do města dřevěného koně (Royt–Šedinová, 1998, 137). V legendě o *Iásónovi* střeží obrovský had zlaté rouno, aby byl následně uspán uspávacím kouzlem a rouno mu bylo sebráno (Mytologie, 2006, 144). Hadi zde tedy představují nejen hrozbu a mocnou entitu, ale i vykonavatele boží vůle. Pravděpodobně nejznámější antická podoba hada je však jako symbol moudrosti, života, vzkříšení, vyléčení a v rámci kultu boha lékařství *Asklépie*. V jeho chrámech byli chováni hadi, kteří byli považováni za přinašeče

omlazující životní síly a plodnosti. Had ovinutý okolo hole (tzv. *caduceus*) se stal *Asklépiovým* atributem a v přeneseném významu je dnes symbolem lékařství obecně (Royt–Šedinová, 1998, 137). V minojské civilizaci na Krétě existoval silný hadí kult. S hady je zobrazována ochránkyně domácnosti *Velká bohyně*, na starých mincích je zobrazována na trůnu pod stromem, jak hladí hadí hlavu. Had byl rovněž symbolem plodnosti a uplatňoval se v kultu *Eileithyie*, bohyně pomáhající u porodu (Cooperová, 1999, 50).

V římské mytologii byl had také spojován s vykupitelskými božstvy a s bohy plodnosti, např. s bohyní *Salus*. Byl také atributem *Minervy*, bohyně moudrosti (Cooperová, 1999, 51). Oproti řecké mytologii se však had v té římské navíc objevuje ve zcela jiné podobě, a to v podobě blízké slovanskému pojetí hada, tedy jako *hada hospodářička* (viz 3.2). V kultu domácích bůžků a géníů byl had ochranným božstvem, střežícím dům. Ztratil-li se, znamenalo to uvalení neštěstí na celou rodinu. Had s korunkou byl symbolem hospodáře (Royt–Šedinová, 1998, 137).

V germánské, keltské a skandinávské mytologii je had buď strašlivým monstrem obrovských fyzických rozměrů, nebo je spojován s vědmami a věštcí, podobně jako havrani (Vlčková, 2015, 91). Najdeme zde hada *Midgarda*, který obepíná svět nekonečnými smyčkami hlubin oceánu a zakusuje se do vlastního ocasu (podobně jako *úroboros*) nebo hada *Nídhögga*, který je zakousnut u kořenu kosmického životadárného stromu *Yggdrasilu*, neustále ho uhryzává a představuje tak zlé vesmírné síly (Cooperová, 1999, 51).

Keltové si navíc osvojují myšlenku rohatého hada, který symbolizoval spojování protikladů - osu, kolem níž se točil životní cyklus. Velký bájný had je ztotožněním duhy a hadi v keltské mytologii často doprovázejí božstva se silnými komponentami země, plodnosti a léčivosti, např. *Merkur*, *Jupiter* či *Sirona*. Irsko, které je s Kelty často spojováno, je paradoxně jednou z mála světových zemí, na jejímž území se hadi nevyskytují (ačkoli ve Velké Británii ano). To je spojováno s pohanským příběhem o *Fionnovi*, který byl proslulým lovcem hadů i s pozdější křesťanskou legendou o sv. Patrikovi, který hady ze země vyhnal. Kult hada měl v Irsku velkou váhu (Botheroyd–Botheroydová, 1999, 151–152)

3.2 Slovanská mytologie

Ve slovanské mytologii nabývá hadí podoby *Veles*, podsvětní protějšek *Peruna*. Ač u východních Slovanů šlo především o ochránce skotu či boha blahobytu, v Čechách 16. století se objevuje démonická postava zvaná *Veles*, která spolu s čertem svádí lidi ke špatnostem (Profant–Profantová, 2007, 230).

K nejrozšířenějším představám o hadovi v tradiční lidové kultuře však patří obraz hada jako *hada hospodáře* či *hospodářička*. Tento ochránce domu se vyskytuje u všech slovanských národů. *Had hospodářiček* sdílí obydlí spolu s lidmi, kteří věří v jeho magickou ochrannou moc. Domáci se často snaží si hada naklonit pomocí misky s mlékem. Misku chystají před dveře či do toho místnosti a pokud se had zdržuje v domě či v jeho bezprostředním okolí, jeho obyvatelům je zaručeno zdraví, štěstí a všeobecný blahobyt. Ze zoologického hlediska je to nesmysl, jelikož mléko nepatří k potravě hadů, natož pak z misky, ze které by většina druhů hadů neuměla ani pít. Mýty o oblíbě mléka u hadů však sahají daleko do minulosti. Věřilo se, že hadi pijí nejen nadojené mléko uskladněné v nádobách v komorách a chlévech, ale že také vysávají mléko přímo krávám z vemene (Petráková, 2013, 171). Předobrazem tohoto *hada hospodářička* je v českém prostředí dnes již velmi vzácná užovka stromová (*Zamenis longissimus*). Tento druh se živí drobnými hlodavci a zdržuje se tak často blízko lidských obydlí, ve stodolách a ve sklepech, kde je jich dostatek. Díky výskytu užovek stromových v blízkosti chlévů mohla vzniknout představa, že had upíjí krávám mléko. Kult *hada hospodářička* dokonce přetrvává i do dnešních dní v oblasti Poohří na Karlovarsku, kde žije největší populace těchto hadů v Čechách a kde lidé dodnes hady nacházejí občas i ve svých postelích (Musilová–Zavadil–Janoušek, 2008, 3).

Další častou podobou hada ve slovanském prostředí je tzv. *had s korunkou/křížkem na hlavě* či *hadí král*. Tento had, často popisován jako velký a starý, má na hlavě kouzelný kamínek či zlatou korunu a někdy i vládne ostatním hadům, kteří ho následují nebo střeží poklad. Pokud se někomu podaří korunku hadovi ukrást či lstí získat, bohatství ho nikdy neopustí. Předobrazem *hada s korunkou* je jiný český druh - užovka obojková (*Natrix natrix*). Tento nejběžnější český had se vyznačuje žlutými pŕlměsíčky, které tvoří pás žlutých šupin na hlavě. Tato podoba (kterou mají i mláďata

hada hospodářička užovky stromové) dala vzniknout představě o zlaté korunce, kterou had na hlavě nosí (Petráková, 2013, 168–169).

3.3 Abrahámovská náboženství

Ve Starém zákoně je had líčen především jako neobyčejně lstivé a zákeřné zvíře. Podle první knihy Mojžíšovy had, „*nejzchytralejší ze vší polní zvěře*“, svedl Evu, aby utrhla plod ze stromu poznání, a spoluzapříčinil tak dědičný hřích, za což ho Hospodin potrestal: „*Protože to učinil, buď proklet, vyvržen od všech zvířat. Polezeš po břiše, po všechny dny svého života budeš žrát prach*“. Podle sv. Pavla či knihy Zjevení je had především svůdce. Mojžíšův had vyvěšený na poušti byl zřejmě symbolem vítězství nad zlem a Izraelci byl uctíván pod jménem *Nechustam*, měděný had. Gnostické skupiny ofitů⁴ a naasejců⁵ uctívaly hada, svůdce Adama a Evy, jako dárce pravého poznání. Ve 3. století n. l. se znovu objevuje v gnostickém prostředí zobrazení černobílého hada pojídajícího svůj ocas (*ofis úroboros*, stejně jako v jiných kulturách symbol koloběhu života, zrození a smrti). Toto znamení pak přžívá zejména v emblematické až do konce 18. století (Royt–Šedinová, 1998, 138).

V křesťanském umění byl had nejčastěji zobrazován ve scéně z Prvotního hříchu, kde měl často nejen hadí podobu, ale i ještěřčí či dračí. Někdy má také ženskou (Evinu) hlavu, což se opírá o tradiční rabínský výklad hada jako Evy. Had je nedílnou součástí ikonografie *Immaculaty*⁶, kdy Marie šlape na jeho tělo obtočené okolo koule v duchu verše z knihy *Genesis*: „*Ona ti rozdrtí hlavu a ty jemu rozdrtíš patu*.“ Po hadu šlape při vyobrazeních také Kristus, ať už jako chlapec nebo jako vítězný *Salvátor*. Zcela jednoznačně lze toho pošlapání hada vyložit jako výraz triumfu Krista i Marie nad dědičným hříchem. Had proto bývá zobrazován u paty kříže, neboť smrtí Kristovou na kříži byl zrušen Adamův a Evin hřích. Symbolicky bývá toto Kristovo vítězství nad hříchem vyobrazováno v podobě zápasu hada s orlem či lvem (Royt–Šedinová, 1998, 138)

⁴ Z řeckého *ofis* (had).

⁵ Z hebrejského *nácháš* (had).

⁶ Panna Marie Neposkvrněná

V islámu je had úzce spojován se životem a s jedním z hlavních božích jmen, jež znamená oživení, propůjčení a udržení života. Dá se tak chápat jako symbol životního principu, než samotného života (Cooperová, 1999, 50).

3.4 Africká mytologie

V africké mytologii je svět přírody velmi blízký světu lidí. Někteří tvorové vynikají více než jiní, jako např. chameleon či právě had. Had se objevuje v celoafrickém příběhu, ve kterém se o rodinu stará a přináší jí štěstí výměnou za vlídnost (Mytologie, 2006, 316–317). Ve více afrických zemích je had spojován s duhou (Lubové v Kongu, Fonové v Beninu, Pygmejové). Většinou je vnímána jako předzvěst nebezpečí, Fonové ji vidí jako vícero propletených barevných hadů, kteří hasí svou žízeň v moři (Mytologie, 2006, 312). V mnoha afrických kulturách je had královský emblém, nositel nesmrtelnosti, vtělení mrtvých. Současně se vyskytuje jako kulturním hrdinou či mytickým předkem, jenž dal člověku kovářskou výheň a obilí (Cooperová, 1999, 48).

V egyptské mytologii se had vyskytuje v mnoha podobách. Had se lví hlavou představuje ochranu proti zlu (Cooperová, 1999, 48). Okřídlení hadi s ženskými nadry byli symbolem bohyně plodnosti (Royt–Šedinová, 1998, 137). Kobra byla symbolem nejvyšší božské a královské moudrosti a moci, rovněž poznání a zlata. Označovala se jako *ureus* a představovala silný zdroj jedu a ohně. Egypťané ji mírnili nakuřováním a hymnickými písněmi. Had představoval i oko slunečního boha *Rea* a podobu mlhového hada či draka má i *Apopis*, hlavní nepřítel slunečního boha, se kterým slunce zápasí na své noční pouti podsvětím. V Egyptě se také poprvé objevuje obraz „úrobora“, hada zahryznutého do vlastního ocasu, symbol prvopočáteční nerozlišenosti a životního cyklu (Becker, 2002, 76).

3.5 Australská mytologie

Původní obyvatelé Austrálie spojovali velké hady s vodou a deštěm. Byli zvaní „duhovými hady“ a vládlo o nich přesvědčení, že žijí ve sladkých vodách, jsou spjati s děláním deště a jsou velmi nebezpeční. Duhovým hadům se připisuje moc změny ročních období, příchodu monzunových dešťů, povodní či bouří. Je s nimi, stejně jako v afrických kulturách, spojována duha. Velcí duhová hadi vytvořili svým klikatěním a plazením také všechny potoky a řeky. V různých částech Austrálie mají různá jména

(např. *Yingarna, Ngalyod*). V Arnhemské zemi⁷ se našla skalní vyobrazení hadů starší více jak osm tisíc let. Kaurnové z Adelaidských plání věřili, že temné skvrny, které je vidět v Mléčné dráze jsou laguny, v nichž bydlí velký had jménem *Yura*. Mléčnou dráhu považovali za velkou řeku s rákosím kolem břehů. S uctíváním *Yury* jsou spojeny mnohé rituály a pro ty, kteří rituály zanedbávají, si *Yura* přijde a spolkně je (Mytologie, 2006, 399). Mezi mnohými australskými domorodci a ve velké části Oceánie je rovněž rozšířena spojitost mezi přítomností hada a těhotenstvím (Cooperová, 1999, 49). V kultuře novozélandských Maorů je had ztělesněním pozemské moudrosti a je také spojován s vodou, závlahou a růstem (Cooperová, 1999, 50).

3.6 Americká mytologie

Do severoamerické předkolumbovské mytologie se významně zapsal chřestýš - had, který se vyskytuje všude v dnešních jihozápadních Spojených státech. Objevuje se v indiánském umění a mytologii především jako symbol moci a sexuální potence. V kultuře kmene kalifornských Pomů se objevuje příběh o dívce, do které se zamiluje chřestýš. Dívka se za hada provdává a porodí mu syny. Hadi jsou od té doby přátelé lidí a bez důvodu je nikdy neuštknou (Mytologie, 2006, 464–465). Dále se v indiánské mytologii had objevuje jako tvor pocházející z hromu, blesk, původce deště, lunární a magická síla či jako oštěp bohů války. Rohatý had je duch vody, její plodivá síla. Hadi jsou rovněž prostředníky mezi lidmy a nižším světem (Cooperová, 1999, 50).

Ve starých jihoamerických kulturách se objevuje nejčastěji opeřený had. V mayské mytologii se objevuje asi sto sedmdesát bohů a bohyň, jejichž působení ovlivňovalo chod každodenního života. Had se tu objevuje jako spolustvořitel, pomocník jediného mayského neviditelného abstraktního boha *Hunab Kua*. Ten postupně stvořil několik civilizací, se kterými však opakovaně nebyl spokojen, proto je jeho pomocník, obrovský had chrlící vodu, zničil potopou. *Hunab Ku* nakonec stvořil *Maye*, se kterými již byl spokojen, proto je had nechal žít (Mytologie, 2006, 480). Opeřený had se u Mayů označuje jako *Gukumatz* či *Kukulcan*, je bohem větru a věří se, že přišel ze západu a přinesl s sebou všechna tajemství vesmíru. Často bývá zobrazen ve vodě. V Chichen Itzá (na východě Mexika) stojí velkolepý chrám, který je *Gukumatzovi* zasvěcen a při jarní a podzimní rovnodennosti se *Gukumatz* objevuje jako veliký hadovitý stín na chrámových schodech (Mytologie, 2006, 482).

⁷ Poloostrov na severu Austrálie.

V aztécké mytologii patří opeřený had k nejznámějším a nejvýznamnějším božstvům. Nazývá se *Quetzalcoatl* a pro Aztéky byl podobně důležitý, jako je např. Ježíš Kristus významný pro křesťany. Jeho jméno je odvozeno ze slov *quetzal* (kvesal⁸) a *coatl* (had). Quetzalcoatl spojuje zemi s nebem, na jeho počest byly vybudovány ty nejvelkolepější chrámy (např. v Teotihuacánu nedaleko Ciudad de Mexico) a bylo mu prisuzováno i zasazení prvních kukuřičných polí, tedy začátek pěstování plodiny, která je dodnes nejdůležitější složkou středoamerického jídelníčku. Traduje se o něm mnoho příběhů. Nejznámější příběh vypráví o bratrovi *Quetzalcoatla Tezcatlipocaovi*, který mu záviděl jeho oblíbenost a spolčil se proto s *Tlazolteotl*, hříšnou bohyní chlípnosti. Společně připravili *Quetzalcoatlovi* a jeho sestře speciální odvar a opili je, což vedlo k jejich incestnímu sexuálnímu styku. Poté to pověděli ostatním bohům a *Quetzalcoatl* byl natolik zahanben, že odplul na voru z hadů na východ a slíbil, že se jednoho dne vrátí. Později se objevilo proroctví, že se *Quetzalcoatl* vrátí v roce Ce-Acatl, dle křesťanského kalendáře v roce 1519. Stalo se však, že toho roku přijel do Mexika Hernando Corés a kvůli proroctví a svému impozantnímu zjevu ho mnoho Aztéků považovalo právě za hadího boha *Quetzalcoatla* a proto prý Španělé dobyli Mexiko celkem snadno (Mytologie, 2006, 486–487).

V incké kultuře se had, podobně jako pták, objevuje jako blahodárny aspekt jednoho z nejvyšších bohů, *Viracochy* (Cooperová, 1999, 50).

3.7 Asijská mytologie

Japonská starověká mytologie zná boha *Oročiho*, který měl podobu obrovského hada či draka, žil na vrcholu hor a žádal si lidské oběti. Buddhistické náboženství hovoří o bohu *Rjú-džinovi*, který vládl mrakům, dešti a vodě. Oba tito hadi mají doširoka otevřená ústa, velké jedovaté zuby, špičaté oči a vševídnoucí oči. V japonském folkloru nalezneme mnoho příběhů o lidech, kteří se po smrti proměnili v hady kvůli svým špatným skutkům, lakotě či nenaplněným tužbám. Ženy jsou často spojovány s hady kvůli své milenecké prudkosti a nespoutanosti. Hadi jsou v japonském mýtu nejen symbolem zla a nespoutané lásky, ale jsou jim také přičítány přírodní katastrofy, např. povodně a bouře (Mytologie, 2006, 366).

⁸ Pestrobarevný pták Střední Ameriky z řádu trogonů vyznačující se dlouhými ocasními pery, které sloužily indiánským kmenům nejen jako ozdoba hlavy, ale i jako platidlo; národní pták Guatemaly.

V čínské mytologii byl had považován za zvíře spjaté se zemí i vodou, a tedy principem jin⁹. Ve starověké Číně existoval kult spojený s říčními toky, jejichž bozi měli hadí podobu a nalezneme i hada s trojúhelníkovou hlavou jako ženský symbol (Becker, 2002, 76). Obecně je ale had málokdy odlišován od draka, který představuje obecnou nejvyšší nadpřirozenou moc. Pokud však je odlišen, stává se negativním, zlovolným, ničivým, zákeřným a vychytralým, symbolizuje patolizalství a je jedním z pěti jedovatých tvorů. Had je šestým ze symbolických zvířat dvanácti pozemských rodů a významně tak figuruje v čínském horoskopu (Cooperová, 1999, 49).

Indická mytologie zná *nágy*, hadí bytosti z kategorie nižších božstev, které sídlí v řekách a jezerech, případně ve vlastní říši zvané *nágalóka*. Umí na sebe vzít v tomto světě lidskou podobu a stát se tak *náginí*¹⁰. Náginí pak bývají velmi krásné ženy a mohou svým pozemským mužům rodit děti. Ikonograficky jsou zpodobňovány jako napůl lidé, od pasu dolů hadi. Hádek *kundaliní*, který je svinutý na konci páteře, je ztělesněním vesmírné energie, je to symbol života a v psychologickém smyslu symbol libida (Becker, 2002, 76).

V hinduistickém pojetí nabývá had nepřeborného množství podob, např. jako *Šéša* obtáčí základnu světové osy a znamená nekonečnost a plodnost nebo jako *Kálí* představuje zlo. Společně se slonem, želvou, krokodýlem a býkem představuje podpírače a udržovatele světa. Prorazit kolík hadí hlavou při zakládání hinduistického chrámu znamená ho řádně „upevnit“, jde o napodobování původního činu védského krále bohů *Indry* při přemáhání chaosu a nastolování řádu. (Cooperová, 1999, 49).

V buddhismu se had objevuje především uprostřed kola existence. Po boku prasety, které představuje chtivost, a kohouta, který představuje tělesnou žádostivost, představuje had zášť. Společně znamenají hříchy, které člověka poutají ke světu iluze a a koloběhu existence (Cooperová, 1999, 49).

⁹ Čínský princip *jing a jang* značí opačné části jednoho celku, které se navzájem doplňují (např. světlo a tma), jin je tmavší část symbolizovaná vodou a zemí, jang světlejší část spojená s ohněm a větrem.

¹⁰ Viz Voldemortův had Nagini v kultovní sérii knih o Harry Potterovi.

V summero-semitské kultuře dávné Mezopotámie je had spojován s nejvyšším božstvem. Je tak zobrazována babylonská *Tiámat*, temná hadí bohyně, která symbolizuje nerozlišený chaos, záludnost a zlobnost, je to atribut „Velké bohyně“ *Ištar* i bohyně obilí *Nidaba*. Rozšířený byl také symbol na holi připevněného hada jako léčitelského boha v oblasti Kanaánu¹¹. V íránské mytologii je had spojován s temnotou a lží. Perský had *Azi-dahak* je „škrtič“, nepřítel slunečního boha (Cooperová, 1999, 50). V eposu o Gilgamešovi had sežere rostlinu nesmrtelnosti a je tedy považován za škůdce.

3.8 Shrnutí obrazu hada ve světové mytologii

Vzhledem k celosvětovému výskytu druhově odlišných hadů a jejich vlivu na rozličné kultury lze jen těžko přijít se zaštiťujícím tvrzením, které by dobře popsalo význam hada ve světové mytologii. Téměř všechny světové kultury však hada vnímají jako zvíře silné, které bývá atributem bohů či bohyň a které spíše rozhoduje o lidském osudu, než člověk o hadím. Bývá spojován se začátkem a koncem, se životem a smrtí, se zdravím, úrodou a plodností. Představuje tak stěžejní okamžiky lidského života a často je zobrazován jako tvor, před kterým je radno se mít na pozoru. Pokud se člověk k hadovi chová s úctou a získá si jeho náklonnost, bývá často odměněn, stejně jako bývá potrestán, pokud s ním jedná zle. Společnými přívlastky pro hada ve světové mytologii by tak mohla být adjektiva mocný, vlivný, silný či významný.

¹¹ Oblast dnešní západní Sýrie, Libanonu, Palestiny a Izraele, tzv. Přední východ.

4. Had v češtině – jazyková data

4.1 Etymologie

Výraz *had* má základ v praslovanském **gadъ*, který existuje v dalších slovanských jazycích. Ve slovenštině a hornolužické srbštině existuje *had*, v dolnolužické srbštině *gad*, v polštině *gad* (avšak ve významu *plaz*), v ukrajinštině *rad* (používá se i *змія*) a ve staroslověněštině *gadъ*. Zbylé slovanské jazyky užívají pro obecné označení hada praslovanské **zmъja*, které se odvozuje od *země*, tedy „*zvíře plazící se po zemi*“ (Holub–Kopečný, 1952, 437). To se promítlo do ruského, běloruského a bulharského *змея*, do srbského a makedonského *змија* a do chorvatského a bosenského *zmija*. Pouze ve slovinštině je had *kača* (v některých částech Chorvatska a Srbska též *kăča*) a v polštině *wąż*.

Etymologický slovník jazyka českého uvádí, že výraz *had* pochází z praslovanského **gadъ*, což značí „ohyzdného živočicha“ ve spojitosti s všeslovanským *gaditi*, tedy „hyzdití“. To se projevuje v ruském *gadít'*, tedy „špinit, kálet“, v adjektivu *gadjij*, tedy „šeredný“ či v srbském *gad*, což neoznačuje „plaza“ jako v polštině, nýbrž „špínu, havět“. Holub hledá prapůvod slova v indoevropském **gʷōdʰ* a navrhuje i prapříbuznost se slovem *hovno* a označuje ho za slovo tabuové (Holub–Kopečný, 1952, 118). V dalších vydáních slovníku je heslo obdobné, avšak zkrácené.¹²

Machek v *Etymologickém slovníku jazyka českého a slovenského* uvádí, že jde o slovo všeslovanské, které původně znamenalo zajisté jen hada, ale adideací k *hyd* bylo místo přeneseno na všelijakou žoužel¹³. Je patrná spojitost praslovanského **gadъ* se staroindoevropským **nāgá*, na které měla vliv záměna zubnic *d* a *n*. Přesmyk *d-g > g-d* označuje za tabuový, což spojuje s indoevropským ctěním domácích hadů a připomíná hojný výskyt užovek v domech či Bulhary, kteří viděli v hadech duše předků (Machek, 1957, 119–120). V Machkových slovnících z let 1968, 1971, 1997 a 2010 nalezneme shodné heslo.¹⁴

¹² Holub–Lyer, 1973, 185

¹³ Slovo žoužel označuje havět, drobné živočichy jako např. brouky, žížaly apod.

Rejzek v *Českém etymologickém slovníku* také nachází původ v praslovanském **gadъ* a zmiňuje významy slova v ruštině a srbochorvatštině, stejně jako Holub. Praslovanské **gadъ* rovněž označuje za tabuový název s původním významem „něco odporného“. Spojuje ho i s litevským *gėda*, tedy „hanba“, s německým *Kot*, tedy „bláto, výkaly“, se středohornoněmeckým *quāt*, tedy „zlý, odporný“ a se staroanglickým *cwēad*, tedy „hnůj“. Základ všech těchto výrazů nachází v indoevropském **guōdh-/ *guēdh-* ve smyslu „něco odporného, bláto, výkal“ (Rejzek, 2001, 191). V dalších vydáních Rejzkova slovníku z let 2012 a 2015 je heslo shodné.¹⁵

Konotace vycházející z grafické či zvukové podoby výrazu *had* jsou především záporné. Výraz *had* a slova jemu příbuzná odpradávná označovala negativní či nečisté skutečnosti (*hyzdit, špinit, kálet, havět, bláto, výkal*).

4.2 Had v českých výkladových slovnících

Výraz *had* je polysémní a jeho rozličné významy jsou uvedeny v českých výkladových slovnících. Tato kapitola je shromažďuje a představuje je od slovníků nejstarších po nejnovější. Největší pozornost je přirozeně ve všech uvedených slovnících věnována výrazu *had* ve smyslu centrálním, tj. živočicha. Tato podkapitola se soustředí na hlavní významy výrazu *had*, o frazémech a paremiologii pojednává následující podkapitola (viz 4.3).

Slovník česko-německý (Díl I.: A–J) Josefa Jungmanna uvádí čtyři významy výrazu *had* (Jungmann, 1989, 645)¹⁶:

- 1) „pokolení živočichů studenokrevných z třídy plazů“
- 2) „falešný, lstný člověk“
- 3) „u sprostého lidu jistý červ, který v člověku prý býti má“¹⁷
- 4) „věc hadu pohybujícímu se podobná“¹⁸

¹⁴ Machek, 1968, 154; Machek, 1971, 154; Machek, 1997, 154; Machek, 2010, 154

¹⁵ Rejzek, 2012, 191; Rejzek, 2015, 210

¹⁶ Významy jsou uvedeny v pravopisném přepisu do současné češtiny.

¹⁷ tj. tasemnice či roup

¹⁸ tj. např. podlouhlá chemická nádoba, hadový hrnec, či válečný bořící stroj ve tvaru hada (ten také *had'*)

První význam je dlouze rozveden. Jsou u něj uvedeny druhy hadů (i jejich charakteristiky), včetně těch neexistujících („*chlupatý had*“) a ještěřů („*slepejš*“, „*bazilišek*“), je z části ztotožňován s drakem („*had křídlatý*“ či „*had o dvou hlavách*“). Přenesení v podobě druhého významu Jungmann odůvodňuje hadem v Bibli.

Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický (Díl I., A–M) Františka Štěpána Kotta uvádí rovněž čtyři významy (Kott, 1878, 402):

- 1) had jako živočich
- 2) „*člověk falešný, lstný*“
- 3) had jako červ, který žije v člověku
- 4) „*stroj bořící*“

První tři významy jsou totožné. Oproti Jungmannovi Kott zužuje čtvrtý význam z čehokoliv, co má hadí tvar, pouze na válečný „*stroj bořící*“¹⁹. Na rozdíl od Jungmanna řadí u prvního významu slepýše i baziliška k ještěřům, zmiňuje navíc i exotické druhy hadů („*chřestýš*“, „*brejlovec*“).

V prvních dodatcích přidává Kott jeden význam (Kott, 1896, 96):

- 1) „*červeno-bílá, kulatá tkanička vlněná, ozdoba slov. kloubouků = húsenka*“

V druhých dodatcích přidává Kott další dva významy (Kott, 1901, 60):

- 1) „*na hady = druh vyšívání*“
- 2) „*hok = hák, jímž se z kamen vytahují rozpálená želízka do cihliček*“

Ve třetích dodatcích přidává Kott jeden význam (Kott, 1906, 77):

- 1) „*opasek*“ ve zlodějské mluvě

¹⁹ Stejně jako Jungmann uvádí shodný tvar *had*.

Celkově tedy Kott uvádí osm významů výrazu *had*, z čehož, kromě základního výrazu označující plazu, jeden význam metaforický na základě špatných hadích vlastností promítnutých do člověka a šest významů metaforických založených na tvaru hadího těla.

Příruční slovník jazyka českého (Díl I.: A-J) uvádí sedm významů výrazu *had* (1935–1937, 815):

- 1) živočich z řádu plazů
- 2) „*domácí had, had hospodář, hospodářiček šotek pro štěstí (v lidovém podání)*“
- 3) „*přen. o věcech nějak připomínajících hada*“²⁰
- 4) „*přen. ve výrazech abstraktních*“²¹
- 5) „*nadávka*“
- 6) „*tech. trubka beze švů stočená do šroubovice v ploše nebo do spirály*“
a současně „*váleč. druh někdejších děl*“
- 7) „*argot. řemen, řetěz, zrádce*“

PSJČ uvádí jako druhý význam „*domácího hada*“, který je v jiných slovnících vysvětlen pod centrálním významem hada. Naopak šestým významem zahrnuje v jiných slovnících dva odlišně vydělené významy.

Slovník jazyka českého Františka Trávníčka a Pavla Váši uvádí 4 významy výrazu *had* (Váša–Trávníček, 1937, 434):

- 1) „*plaz*“
- 2) „*symbol opatrnosti, skrytého nepřátelství, falše, člověk s těmito vlastnostmi*“
- 3) „*dlouhá řada*“
- 4) „*kovová ohebná roura (v pivovarské chladnici)*“

²⁰ V příkladech uvádí vlasy jako umaštěné hady, hady jako kořeny v lese či „*těstového hada*“.

²¹ V příkladech uvádí „*dábla, pokušení*“, „*mučivou myšlenku*“ či „*nesvár*“.

Další vydání tohoto slovníku uvádějí čtyři shodné významy. Jedinou změnou ve všech třech dalších vydáních je větší generalizace čtvrtého významu jako „*něco točeného, kovová ohebná roura ap.*“²²

Slovník spisovného jazyka českého (Díl I: A-M) uvádí 6 významů výrazu *had*, přitom první čtyři uvádí jako životné a pátý a šestý zvlášť jako neživotné (Havránek et al., 1960, 557):

- 1) „*beznohý plaz protáhlého těla*“
- 2) „*mytol. domácí had, had hospodářčích*“
- 3) „*zlé, trýznivé myšlenky*“
- 4) „*nadávka zrádnému člověku*“
- 5) „*tech. trubka stočená tak, aby se do určitého prostoru vešla co největší její délka*“
- 6) „*hist. polní dělo menší ráže ze 16. století*“

SSJČ uvádí „*domáciho hada*“ jako svébytný význam výrazu. Přirovnání hada k „*falešnému člověku*“ zmiňuje v centrálním výrazu a jako oddělený význam vyděluje pouze nadávku tomuto člověku. V dalším vydání je definice totožná.²³

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost uvádí pouze jeden význam výrazu *had* (Filipec–Daneš, 1978, 109):

- 1) „*beznohý plaz dlouhého štíhlého těla*“

V SSČŠV je pod centrálním výrazem je za pomoci frazému vysvětlena i ve většině slovníků zvláště vymezený přenesený význam výrazu *had* jako „*falešník*“. V dalších vydáních slovníku je definice totožná.²⁴

Slovník současné češtiny uvádí také pouze jeden význam výrazu *had* (2011, 188):

²² Váša–Trávníček, 1941, 380; Váša–Trávníček, 1946, 392, Trávníček, 1952, 391

²³ Havránek et al., 1989, 2

- 1) „*beznohý plaz s dlouhým štíhlým tělem (např. užovka, zmije)*“

SSČ uvádí pod centrálním výrazem i přenesený význam jako „*někdo falešný*“.

Slovník nespisovné češtiny obsahuje navíc jeden slangový význam výrazu *had* (2009, 152):

- 1) „*sport. v cyklistice: duše proděravěná o ráfek*“

Všechny slovníky uvádějí význam výrazu *had* jako živočich, případně z této centrální kategorie vymezují mytologického *hada hospodářička*. Zbytek významů se dá roztrždit do dvou kategorií.

První kategorie zahrnuje předměty a skutečnosti, které se hadovi podobají na základě vnější podobnosti a kromě SSJČ a SSČŠV je uvádějí všechny slovníky. Jde o konkrétní lidské výtvořky, které mají dlouhý, úzký tvar (*trubka, roura, hák, opasek, řemen, řetěz, vlasová ozdoba, stará válečná zbraň* či *dlouhá řada*) či zvířata hadu podobná svým tvarem (*střevní parazité, slepýš*). Jungmannův slovník a PSJČ význam generalizují na cokoliv, co má hadí tvar.

Druhá kategorie zahrnuje vnitřní podobnost, která je založena spíše na základě křesťanského pojetí hada jako symbolu než na jeho živočišné přirozenosti jako predátora. Tento význam uvádí všechny slovníky, SSČŠV a SSČ ho uvádí pod centrálním významem slova. Jungmannův slovník, Kottův slovník, Trávníčkův slovník, SSČŠV a SSČ uvádějí hada jako *falešného člověka*, PSJČ jako *zrádce*. PSJČ a SSJČ význam rovněž uvádí jako nadávku takovému člověku. PSJČ, SSJČ a Trávníčkův slovník hada uvádí i jako symbol pro abstraktní skutečnost, emoci - PSJČ jako *nesvár, mučivou myšlenku* či *pokoušení*, SSJČ jako *zlé, trýznivé myšlenky* a Trávníčkův slovník jako *skrytého nepřátelství, falše a opatrnosti*. Přenesené významy tedy ani v jednom případě nevycházejí ze slovanského *domáciho hada* či *hada hospodářička*, avšak pouze z křesťanského pojetí hadí symboliky.

²⁴ Filipec–Daneš–Machač–Mejstřík, 1998, 90; Filipec–Daneš–Machač–Mejstřík, 2005, 90; Filipec–Daneš–Machač–Mejstřík, 2010, 90

Výjimku mezi významy tvoří had ve sportovním slangu ve významu *proděravěné duše na jízdním kole*, jak jej uvádí SNČ. Jde pravděpodobně o přenesené pojmenování na základě hadího syčení, které připomíná syčivý zvuk při unikání vzduchu z duše.

4.2.1 Adjektivum *hadí*

Pozoruhodné postavení má v české slovní zásobě adjektivum *hadí*. Kromě běžných slovních spojení týkajících se hada jako *hadí kůže* či *hadí díra* a věcí spojených s hadem metaforicky jako *hadí plémě/pokolení* (=ženy, viz 6.7) či *hadí umění* (=hádání), označuje slovo *hadí* v zoologii a botanice množství druhů rostlin a zvířat. *Hadí hlava* je starší název pro *vážky*, *šídla* či *motýlice* (Kott, 1878, 403). *Hadí tykev* je druh zeleniny, *hadí mord* je tzv. černý kořen, podobný chřestu, *hadí česnek* či *rdesno* *hadí kořen* jsou botanické názvy českých volně rostoucích bylin (Pilát–Ušák, 1975, 74–75), *hadí mléko/mlíčí* je lidový název pro bylinu *pryšec chvojka*, na základě mlíčí, které rostlina obsahuje (Pilát–Ušák, 1975, 129). Had je s mlékem ve slovanské mytologii běžně spojován (viz 7.4.). Ve většině případů se však jedná o druhy, které vykazují nějakou podlouhlou část (*hadí tykev*). V případě *hadího česneku* jde o její léčebné možnosti, jelikož se dříve užíval i jako lék podávaný po hadím kousnutí (Huptych, 2005, 110).

4.3 Had v české frazeologii

Následující část práce představí různé podoby hada v českých frazémeh. Jde o část přechodnou, jelikož se frazeologie a paremiologie někdy považují za malé folklorní žánry. Tato podkapitola tak stojí na přelomu mezi sférou jazykových dat a folklorem. Podkapitola je rozdělena sémanticky - na základě různých podob hada v příslovích, pořekadlech, rčeních, úslovích a pranostikách demonstruje vlastnosti, které jsou hadovi v českých frazémeh prisuzovány, současně tedy i konotace, se kterými je had v češtině spojován. Data jsou čerpána zejména ze čtyřsvazkového *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*, z tematického frazeologického slovníku *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* a publikací *Lidová rčení* a *Česká přísloví*.

4.3.1 Had je hladký/kluzký

Hadí tělo je pokryto šupinami, které zpravidla netvoří na hadí kůži žádné výrůstky či hrboly. To se odráží v přirovnání *být hladký jako had*, které popisuje člověka, který *se chová pokrytecky a opatrně, obratně a úspěšně manévruje; opatrnickým a popřípadě*

lichotným jednáním skrývá své cíle a lstivé úmysly (ČSFI I, 1983, 106). Nemusí nutně označovat *lstivého člověka*, avšak pouze *obratného člověka, který snadno proklouzne a unikne*. Běžná je varianta *kluzký jako had*. Často bývá had nahrazen *úhořem* (Mrhačová, 1999, 53). Toto přirovnání není postaveno jen na podobě hadího těla, ale je v něm obsažen i křesťanský narativ hada jako symbolu lsti a falše. Podobný význam má *být liška podšitá, být chytrý/lstivý jako čert, mít na jazyku med a v srdci jed* či *dělat ze sebe svatého* (ČSFI, 1983, 106).

4.3.2 Had je slizký

Ačkoliv je mnoho lidí přesvědčeno o opaku, plazí²⁵ pokožka není na rozdíl od pokožky obojživelníků²⁶ na dotek slizká. Je to běžný mýtus způsobený matnou hadí kůží, tělesnými proporcemi a způsobem pohybu, který připomíná jiné slizké živočichy jako např. červy a žížaly a pravděpodobně také konotací s hadí mazaností.

Přirovnání *slizký jako had* či *slizký had* podobně jako v předchozím případě označuje člověka, který *se chová a mluví nepříjemně až odporně jemně, hladce a neurčitě a budí tak dojem skryté falešnosti, zrádnosti, nebezpečí apod.*). Opět existuje synonymní vazba *být slizký jako úhoř* či *být všemi mastmi mazaný*. (ČSFI I, 1983, 106)

4.3.3 Had je mrštný

Hadí tělo tvoří obrovské množství svalů a svalových úponů, což umožňuje jejich rychlou pohyblivost. Přirovnání *být mrštný jako had* či *být hbitý jako had* tento anatomický předpoklad hadů zohledňuje a označuje člověka *velmi pohyblivého, obratného* či *rychle reagujícího*. Běžná je nejen varianta s *úhořem*, ale i s *ještěrkou, kočkou, lasičkou, opicí, štikou* či *veverkou*, tedy s dalšími rychle se pohybujícími zvířaty (Mrhačová, 1999, 53).

Hadí rychlost zohledňuje i frazém *proklouznout jako had*, tedy *tiše, rychle, nenápadně* či *šikovně zmizet, něčemu se vyhnout, projít, prolézt, dostat se ven, dostat se skrz malou díru apod.* Běžná je také varianta *proklouznout/proběhnout jako myš/myška*. (ČSFI I, 1983, 107).

²⁵ Mezi plazy se kromě hadů řadí např. ještěři, krokodýli či želvy.

²⁶ Mezi obojživelníky patří žáby, čolci, mloci, červoi, tj. živočichové potřebující k rozmnožování vodu.

Neobyčejnou a neúnavnou pohyblivost či *neposednost* vyjadřuje přirovnání *být (neposedný) jako z hadích ocásků*. Synonymní je např. *je jako pytel blech* či *je jako z divokých vajec* (Mrhačová, 1999, 54).

4.3.4 Had je beznohý

Jednou z předních charakteristik hadů je, že nemají nohy. To jim však nebrání rychlému a mrštnému pohybu (viz výše). Absence nohou u hadů se promítla do žertovného přirovnání *to je mi platné jako hadovi noha*, což označuje *něco zbytečného nebo nepoužitelného* (Mrhačová, 1999, 54).

4.3.5 Had je studený

Had je na dotek, stejně jako většina studenokrevných živočichů, chladný. Přirovnání *studený jako had* znamená metaforicky *nejevit účast a chovat se k někomu velmi chladně, nesrdečně či bezcitně* (ČSFI I, 1983, 106). Může také nepřeneseně označovat člověka *nepříjemně studeného*. Synonymem je více rozšířené přirovnání *studený jako psí čumák* (Mrhačová, 1999, 53).

4.3.6 Had je studenokrevný

Had je, stejně jako všichni plazi, obojživelníci či ryby, živočichem studenokrevným, což se promítlo nejen do výše zmíněných frazémů popisujících *hadí studenost*, ale i do frazémů a fenologických²⁷ pranostik, které přímo implikují jejich *studenokrevnost*. Jednou z nejznámějších českých pranostik je dubnová pranostika o sv. Jiřím, tedy o dni 24. dubna. V druhé polovině dubna se většinou na české území dostaví první hřejivé sluneční paprsky, což se přirozeně pojí s probuzením zvířat ze zimního spánku či hybernace. Hadi a štíři²⁸ vylézají z děr dle pranostiky *na svatého Jiří, vylézají (z děr) hadi a štíři*. Existují i varianty *dokud není Jiřího svatého, neboj se ty hada žádného, svatý Jiří osvobozuje hady a štíři* či *po svatém Jiří lezou hadi a štíři ze země a mají své právo*. Pranostika je známa také v rozšířené verzi s dovětkem *...ale nejsou toho dne ještě jedovatí*, což je samozřejmě nesmysl (Vašků, 1998, 109–110).

²⁷ Fenologie je nauka o časovém průběhu základních životních projevů zdravých živých organismů v závislosti na změnách počasí, klimatu a dalších vnějších vlivů prostředí (Wikipedie; heslo: fenologie).

²⁸ Štíři u nás dříve žili, jde ale nejspíš o označení ještěrek dle staročes. *ščur/jaščur* (Vašků, 1998, 110).

Hadí studenokrevnost je vyjádřena i v pořekadle *až se had na ledě shřeje* ve smyslu *nikdy* (Zaorálek, 1996, 70). To má původ ve staročeském pořekadle, které je doložené již z počátku 15. století - „*tenkrát Němec Čechu přeje, když se had na ledu shřeje*“ (Flajšhans, 2013, 236).

4.3.7 Had je zlý/lstivý

Nejvíce frazeologie spojené s hadem v češtině zohledňuje jeho zlou povahou, lstivostí, falešností a zrádností. Má na to nepochybně vliv Bible a následná křesťanská symbolika v umění a ztotožňování hada s ďáblem (viz 3.3).

Pravděpodobně nejznámějším frazémem je *chovat/hřát si hada a prsou* ve smyslu *důvěřivě a otevřeně se s někým přátelit, věřit mu nekriticky a nechávat se jím klamat, podporovat nevděčníka, mít falešného přítele* či *sklidit nevděk za prokázanou úsluhu* (SČFI III, 1994, 203; Mrhačová, 1999, 54). Je doložena i varianta *chovat/hřát/nosit si hada za řadry, v klíně/lůně* a *pustit si hada do rukávu* (Zaorálek, 1996, 70). Synonymem je frazém *plést si na sebe bič* či *nasadit si veš do kožichu* (ČSFI III, 1994, 203).

Podobné je přirovnání *být zrádný/úlisný/lstivý/falešný jako had*, které rovněž označuje člověka *úskočného, neupřímně zdvořilého, zrádného, na kterého není spolehnutí* (Mrhačová, 1999, 53). Hadí faleš lze vyjádřit i formou nadávky *ty (jeden) (zrádný) hade* (ČSFI II, 1988, 89). Oblastně na Moravě je doložen frazém *je ze samých hadích ocasů*, který označuje *zlého, podlého člověka* (Mrhačová, 1999, 54), ačkoliv tento frazém však obvykle označuje neposednost (viz 4.3.3).

Poněkud jiné je rčení *nasadit/podsadit někomu hada* ve smyslu *popuzovat, podněcovat nesvár, zasévat v někom trýznivé myšlenky*. Had zde není přirovnáván k člověku, avšak spíše symbolizuje abstraktní skutečnost - zlo, trýzeň. Podobně je tomu tak v sousloví *smrdět hadem*, tedy *býti podezřelý, povážlivý, nebezpečný; zavánět žalářem* (Zaorálek, 1996, 70). Zlý had jako protiklad správného konání se ukazuje v přísloví *tak rád při tom bývám jako had při zaklínání*, tedy *velmi rád*. Had jako symbol čehokoliv špatného či nebezpečí je přítomný v přísloví *kdo chce hada bít, opatrnosti třeba* i v úsloví *smaž hada jak chceš, nebude z něho úhoř*, tedy *některé věci či skutky nelze vylepšit ať už se člověk snaží jakkoliv* (Kott, 1878, 402). Podobně je tomu

v úsloví *mám hada co bít*, které znamená buď *mám mnoho starostí* nebo *musím pospíchat* (Zaorálek, 1996, 70).

Trochu jinou perspektivu ukazuje rčení *hada za řadra si schovat* ve smyslu postavení se zlu a označuje někoho *statečného, mužného* (Zaorálek, 1996, 70). Puštění si hada k tělu bez úhony rovněž dokládá sousloví *chytat hada holou rukou*, tedy *snadně něco dostat* (Zaorálek, 1996, 70).

Zvláštní postavení mezi frazémy má vyjádření *hadí plémě/plemeno*, které označuje *zrádné a úskočné ženy*, tedy *Evino plémě* (Mrhačová, 1999, 54). Zde je motivace biblickým příběhem více než jasná.

4.3.8 Had je jedovatý

Ačkoliv se na českém území vyskytuje pouze jeden druh jedovatého hada, zmije obecná, schopnost hadů lovit a bránit se za pomoci jedových zubů se promítla i do české frazeologie. Přirovnání *vyskočil/trhl sebou jako když ho had/zmije uštkne* znamená *prudkým pohybem reagoval na nečekanou nepříjemnou zprávu nebo na dotek*. Objevuje se i varianta *jako když ho vosa/sršeň bodne* (Mrhačová, 1999, 54).

Doporučení *kdež se mníš v čisté trávě sada, varuj se lítého hada* je obecně evropské, je doloženo i v Ezopovi a varuje člověka před uštknutím při sezení v trávě (Flajšhans, 2013, 235). Jungmann uvádí, že *často jedovatý had v zeli bývá* a jako zdroj uvádí rovněž Ezopa (Jungmann, 1989, 645).

Méně rozšířené je rčení *od včely pochází med, od hada jed* ve smyslu *od dobrého člověka můžeš očekávat dobré, od zlého jen zlé* (Mrhačová, 1999, 54).

4.3.9 Had se dá přetrhnout

Vzhledem k absenci velkých či prudce jedovatých druhů hadů na českém území se ve folkloru odrazila i jejich zranitelnost. Velmi známé přirovnání *přetrhnout/roztrhnout někoho jako hada* je *hrozba trestu nebo odvety někomu, kdo překračuje zákazy* (Mrhačová, 1999, 53). Známá je i varianta *se slanečkem* či *žábou*. Představa přetržení či roztržení je nejspíš založena na způsobu pojídání slanečků.

Varianta s hadem je tedy patrně novější (ČSFI I, 1983, 107). To však nic nemění na tom, že kdyby na našem území žily několikametrové krajty, nejspíše by se přirovnání na hada nedalo aplikovat.

4.3.10 Had se kroutí

Odpočívající had je většinou stočen do klubíčka, aby redukoval úbytek tělesného tepla a byl připraven zaútočit v případě nebezpečí. Malé druhy hadů žijící na českém území využívají při pohybu na zemi i ve vodě vlnění svalů a posouvají se kupředu stáčením se ze strany na stranu a jejich tělo tak může vizuálně připomínat tvar písmena „S“. Při šplhání ve větvích se hadi udržují v prostoru obtáčením svého dlouhého těla a ocasu kolem větví. Je tedy velice vzácné spatřit narovnaného hada. Tato skutečnost umožnila vzniku přirovnání *kroutit se/vinout se/vykrucovat se jako had* o cestě či vodním toku, který se *klikatí, zatáčí, zakřivuje se v krajině* (ČSFI I, 1983, 107). Toto přirovnání nabývá nového významu, pokud označuje *člověka, který se všemožně vymlouvá* či *se obratně umí něčemu vyhnout*, tedy *vykroutit se z něčeho* (Mrhačová, 1999, 53).

4.3.11 Had se svléká z kůže

Jedním z charakteristik plazů je svlékání kůže. Na rozdíl od želv či ještěřů, kteří svou kůži svlékají po cárech a často i konzumují, hadi svou starou kůži svlékají vcelku. Tento proces se odrazil v přirovnání *svlékat/svléknout se jako had*, které má tři významy. Buď znamená *svléknout se z oděvu a nepořádně ho nechat ležet na místě* nebo *měnit své přesvědčení podle toho, co je výhodné, bezcharakterně se přizpůsobovat situaci* či dokonce *hojně se odlupovat (o opálené či spálené kůži)* (ČSFI I, 1983, 107). Tento frazém je ve svém druhém významu nepochybně ovlivněn i křesťanským narativem, ve kterém je had tvorem falešným a lstivým (viz 6.7).

4.3.12 Had syčí

Evropští hadi nevydávají žádné zvuky kromě svého charakteristického syčení. Hadi zpravidla syčí, když se cítí v ohrožení a syčením se snaží nepříteli vystrašit. Přirovnání *syčet jako had* znamená *mluvit tiše a syčivě, s potlačovanou nenávistí* (Mrhačová, 1999, 54). Velice blízko k tomuto frazému má přirovnání *prskat jako kocour/kočka*.

4.3.13 Had může být uvnitř lidského těla

Jak je zmíněno již v Kottově či Jungmannově slovníku, výraz *had* se dříve používal i jako označení pro tasemnice, roupy či červy žijící v lidském těle obecně (Jungmann, 1989, 645). Úsloví *had se v něm pohnul* tak vyjadřuje nezvyklou aktivitu trávicího traktu či *pálení žáhy* (Zaorálek, 1996, 70).

Jiné úsloví naznačující přítomnost hada v lidském těle je *ty snad žereš hady*, což označuje člověka, který „*moc prdí a smrdí*“ (Habartová, 2013, 322). V tomto případě jde pravděpodobně o asociaci hada a něčeho špatného, zlého či zkaženého, což má za následek potíže trávicího ústrojí. Možné je, že je zde implikována i hadí jedovatost a s ní se vázající neprospěšnost lidskému tělu. Tento frazém tedy stojí na pomezí mezi touto kategorií a kategoriemi popsány v kapitolách 6.7 a 6.8.

4.3.14 Shrnutí obrazu hada v české frazeologii

Had v české frazeologii nabývá velkého množství podob, z nichž většina vychází buď z jeho přirozenosti či biblického ztvárnění hada. Had je povětšinou považován za zvíře zlé, nebezpečné, lstivé, falešné a v tomto ohledu i velice chytré. Často je zohledňován tvar jeho těla, rychlost pohybu, syčení a jeho jedovatost. Hadi jsou přitom zvířata velice plachá a na člověka útočí pouze pokud se cítí v ohrožení. Mylně je mu přisuzována slizkost, avšak tato představa je pravděpodobně živena korelací s jeho křesťanským zobrazením (slizkost je zde spíše lstivost či mazanost, tj. že se snadno vykroučí z čehokoliv). Podoba hada jako *domácího hada hospodářička* či vděčného kouzelného nebo královského *hada s korunkou* není v české frazeologii zohledněna.

5. Had v tradičních českých pohádkách a pověstech

Tato kapitola se věnuje folklorním pohádkám a (démonologickým) pověstem. Ačkoliv existuje několik typů lidové pohádky a lze najít distinktivní rysy, které liší pohádku od pověsti (srov. Sirovátka, 1998, 22–23), zde byly pohádky i pověsti analyzovány bez přihlížení k tomuto žánrovému či jinému rozdělení, jelikož pro potřeby této práce je nejdůležitější, že pohádky i pověsti jsou žánry lidové slovesnosti, která vychází z ústní tradice a lidových pověr, tedy že tyto projevy žily a žijí mezi lidem, že se zpívaly nebo vyprávěly mezi lidmi na venkově a ve městech dlouho předtím, než byly zaznamenány v písemné podobě (Sirovátka, 1998, 15) a spoluvytvářely tak *obraz světa* a *stereotypy* s ním spojené.

Pokud v příbězích vystupují zvířata, obzvlášť pokud jsou personifikovaná, jsou s nimi obvykle pevně spojeny charakterové vlastnosti, které nejsou omezovány hranicemi států a vycházejí z pocitů a dojmů, které při pozorování zvířat v přírodě a při setkání s nimi lidé kdysi dávno získali. K tomu pak přistupují pověry, magické praktiky a nadpřirozené jevy, v nichž zvířata hrají také významnou úlohu. Liška proto bývá téměř vždy lstivá či mlsná, koza bývá drzá a vychytralá, stejně jako vlk bývá hloupý a pomalý či vlašťovka naopak moudrá a dobrá (Otčenášek, 2019, 29). Podoba hada je však v českém folklorním příběhu proměnlivá. Tato kapitola tak představuje podobu hada na základě 37 pohádek, pověstí a bajek, které byly doloženy v lidové slovesnosti na českém území dle souborných sbírkových publikací: *Pohádky a pověsti našeho lidu* sebrané akademickým spolkem Slavia, *Nejstarší české pohádky* Karla Dvořáka, *České pohádky* Karla Jaromíra Erbena, *Národní báchorky a pověsti* Boženy Němcové, *Pověsti z Čech* Josefa Virgila Grohmana, *Živá voda: Lidové pověsti z Čech, Moravy a Slezska* Oldřicha Sirovátky a Marty Šrámkové a *České lidové pohádky: Zvířecí pohádky a bajky* Jaroslava Otčenáška. Názvy dále uvedených příběhů (např. *Hadí přirozenost*, *O Marišce* aj.) jsou rovněž převzata z těchto publikací. Stejně jako v předešlé kapitole zde budou představeny různé podoby, kterých had v příbězích nabývá. Členění nelze chápat bezvýhradně - některé příběhy přesahují hranice kategorií, protože v nich had nabývá více podob. Rovněž nelze všechny zmínky o hadovi stavět na stejnou úroveň. V některých příbězích hraje had vedlejší roli oproti příběhům jiným, ve kterých je had hlavní postavou. Pro lepší pochopení funkce hada v každém z příběhů jsou narativy všech 37 pohádek a pověstí stručně popsány. Na závěr je ve formě tabulky představena

četnost nejčastěji se opakujících faktorů spojených s hadem v těchto příbězích. Čísla, která jsou uvedena vždy po názvu příběhu je na konci kapitoly reprezentují v tabulce.

5.1 Had je zlý/nebezpečný

Had je na základě své přirozenosti i přispěním křesťanské symboliky nejčastěji vnímán jako tvor zlý a nebezpečný, což se projevuje nejen ve frazeologii, ale i ve folklorních příbězích.

V pohádce *Orel, slavík a růže* (1) vystupuje zlá čarodějnice, která je sice velice bohatá, ale nemůže si koupit to jediné, po čem skutečně touží - krásu. Aby se stala mladou a krásnou, potřebuje se vykoupat v krvi dvacetiletého mládence. Během závěrečného mladíkova boje má čarodějnice „*okolo levé ruky hada, jenž ji dělá silnou, a kdokoliv na ni křivě sáhne, toho on uštkne, že hned mrtvev padne*“. Had je nakonec probodnut dýkou a jeho smrtí ztrácí sílu i čarodějnice, která je následně spálena na popel (Němcová, 1954, 234–243).

Podobně je vykreslena zlá čarodějnice v pohádce *O Slunečníku, Měsíčníku a Větrníku* (2): „*Místo vlasů se jí točily po skráních samé háďata, v očích jí seděly bazilišky a když otevřela vpadlé bezzubé ústa, vykukovalo z nich hadí žihadlo. [...] Na shrbeném těle visel šedivý rubáš, okolo něhož na místě pasu had se otáčel*“ (Němcová, 1928, 143–154). V těchto dvou příbězích se had objevuje jako znázornění moci a tajemnosti čarodějnice, stejně tak jako její podlosti.

Hadi ovládaní mocnou ženskou nadpřirozenou postavou se objevují i v báčorce *Hadi bílé paní* (3) z Královéhradecka. V té posílá matka svou dceru na louku sekat trávu, ačkoliv ví, že je tam nebezpečno. Dívka se bojí, ale matka ji bije a donutí ji na louku přece jít. Dívka tam potkává bílou paní a s brekem ji sděluje obavy o svůj život. Bílá paní nařizuje dívce, aby se vrátila domů a poslala matku nasekat trávu sama. Když matka vstupuje na louku, vylézají z trávy dva hadi a zardousí ji. Z nedaleké vrby se pak ozve: „*To máš za své rouhání*“ (Grohmann, 2009, 157). Oproti předchozím dvěma příběhům zde had nesymbolizuje podlost nadpřirozené bytosti, avšak podlost jednání člověka.

V klasické pohádce *Tři zlaté vlasy děda Vševěda* (4) se zlý král snaží zbavit Plaváčka, nápadníka jeho dcery. Aby tak učinil, dá mu za úkol přinést tři zlaté vlasy děda Vševěda jako věno, jelikož si myslí, že se z cesty už nikdy nevrátí. Plaváček prochází po cestě třemi městy, které sužují různé problémy a obyvatelé měst prosí Plaváčka, aby se děda Vševěda zeptal na řešení. Pomocí hodné babičky zjišťuje Plaváček řešení problémů těchto měst. Ve druhém městě problém spočívá v jabloni, která přestala plodit kouzelná jablka mládí a celé město tak musí stárnout. Děd Vševěd tvrdí, že pod kořeny stromu leží had, který mu užívá síly. Měšťané jabloň vykopou, usmrtí hada, přesadí ji a jabloň se ihned obsype květy (Erben, 2003, 121–128). Pozoruhodná je zde podobnost se skandinávským mýtickým hadem *Nídhögga*, který je zakousnut u kořenu kosmického životadárného stromu *Yggdrasilu*, a užívá mu tak síly (viz 3.1).

V pohádce *O třech pradlenách* (5) vystupuje dcera pradleny, které královna hrozí, že ji dá pro lenost „zavřítí do tmavé věže, kde je plno žab, hadů a štírů“ a že ji tam nechá umřít hladem (Erben, 2003, 207–212). Hadi jsou zde, stejně jako ve známé svatojiřské pranostice, jmenováni po boku štírů (tj. spíše ještěrek, než štírů - viz 4.3.6). Had zde představuje trest za nedobré jednání.

V pohádce *O pejskovi a kočičce* (6) vystupují dvě dcery, jedna hodná a jedna zlá. Hodná dcera vyrazí do světa a svou štedrostí vůči zvířátkům a stromům si vyslouží od kouzelné babičky truhlu, která je po přinesení domů plná zlata a drahého kamení. Když do světa vyrazí druhá dcera, svou lakomostí si rovněž vyslouží truhlu, která je však po přinesení domů plná hadů, kteří vylezou z truhly a lakomou dceru i její zlou matku uštípají k smrti (PPNL, 1984, 96–100). Had zde opět představuje trest za nedobré jednání.

Podobný osud potká i dvě zlé sestry v „popelkovské“ pohádce *O třech sestrách* (7). Zatímco hodná dcera najde v oříšku drahé šaty a vezme si za muže knížete, na zlé sestry z oříšků vylezl „na tři lokte dlouhý had, otočil se každé kolem krku a zadusil je“ (Němcová, 1928, 291–302).

V pohádce *O Marišce* (8) zakáže čarovná babička Marišce chodit do šestého pokoje v zámku, kde bydlí. Když babička jednoho dne odejde, Marišku přepadne

zvědavost, do šestého pokoje vstoupí a najde v něm hýbajícího se kostlivce v rakvi. Když se navrátilší babička snaží z Marišky dostat pravdu o její návštěvě zapovězeného pokoje, máchne kolem sebe černým proutkem a krásná zahrada, ve které obě ženy stojí, se promění v hrůzostrašnou scénu plnou divokých zvířat, kde nechybí ani „*kotouče hadů*“, které se plazí v trávě. Had je zde vykreslen jako zvíře nebezpečné a objevuje se po boku velkých dravých tvorů jako „*ukrutného tygra*“, „*hladového vlka*“ a „*divokého kance*“ (Němcová, 1928, 155–178).

V krátké bajce *Hadí přirozenost* (9) člověk nachází v lese hada přivázaného za ocas ke stromu. Když ho osvobodí a odnáší ho pryč na prsou, had začne muže kousat. Muž se ho ptá, proč to dělá, když mu pomohl a had odpovídá: „*Co je dáno od přirozenosti, žádný nemůže změnit. Tak i já si počínám, jak mně má přirozenost káže.*“ Muž jde tedy za mudrcem, který hada přiváže zpět ke stromu a muži řekne, aby se hada nesnažil osvobodit, protože on vždycky dělá jenom to, co je mu dáno od přirozenosti (Dvořák, 2001, 38). Tento příběh je doložen téměř po celém světě a jako středověké exemplum vznikl dopracováním Ezopovy bajky *Sedlák a had* a znovu *Poutník a zmije* patrně již ve 12. století. Zatímco v původní bajce člověk na hadí uštknutí umírá, v české variantě má příběh šťastný konec (Otčenášek, 2019, 244). Had zde není popisován jako záměrně zlé, avšak od přirozenosti nebezpečné.

Téma nevděku se objevuje také v příběhu *Tak svět platí* (10), kde muž najde vlese hýbající se kámen, odvalí ho a osvobodí tak velkého hada. Když se had ptá, co za to muž žádá, odvětlí muž, že žádá „*co svět platí*“, načež had odpoví: „*To tobě milerád dám a sežeru tě; tak svět za dobré platí*“. Muž s tím nesouhlasí a vydá se spolu s hadem za liškou, aby je rozsoudila. Po cestě potkávají zuboženého psa a koně, přivázané ke stromu, kterým se jejich někdejší majitelé odvděčili za celoživotní službu vyhnáním a smrtí. Liška muži a hadovi řekne, že se musí vrátit na místo sporu, aby je mohla rozsoudit. Když se tam vrátí, liška hada opět zavalí kamenem a zachrání tak muže. Muž se lišce chce odvděčit svými slepicemi, avšak když se liška večer blíží chalupě s kurníkem, muž lišku na radu své ženy zastřelí, protože „*tak svět platí*“ (Otčenášek, 2019, 244–245).

S motivem nevděku pracuje i bajka *Žabí král* (11), kde prosí žáby Boha o krále, který jim schází. Bůh jim tedy do močálu hodí kmen stromu, který žáby zanedlouho

přestanou respektovat, skáčou po něm a žádají Boha o jiného krále. Bůh jim tedy sešle hada, který sežere každou žabu, se kterou se jen střetne pohledem. Žábám tak dochází, jak se měly bez krále i později s mírným králem dobře a žadoní Boha o pomoc s krutým hadím králem. Bůh jim však už nevyhovuje (Dvořák, 2001, 66–67). Tento příběh je doložen již v Kosmově kronice z počátku 12. století a patří k nejstarším českým exemplům. Kosmas se inspiroval Ezopovou bajkou *Žáby hledající krále* (Otčenášek, 2019, 388).

Pohádka *Pozdní lítost* (12) představuje rytíře a jeho věrného psa, který mu nejednou zachránil život. Když rytíř odjíždí na turnaj, nechá své dítě chůvám, které však později také opouští dům. V tom se do domu připlazí veliký had, který chce dítě sežrat, avšak pes dítě chrání a hada po dlouhém krvavém boji zabije. Když se chůvy vrací domů, spatří zakrvavenou podlahu kolem kolébky a psa lízajícího si v rohu rány. Rytířově ženě sdělí, že pes usmrtil dítě a ta se dá do pláče. V tu chvíli se vrací rytíř z turnaje a po vyslechnutí špatné zprávy se ukvapí a vítajícimu psovi usekne hlavu. Hned poté přistoupí ke kolébce a zjišťuje, že je dítě bez úhony a vedle kolébky leží mrtvý had. Muž se stává poustevníkem a umírá u Božího hrobu (Dvořák, 2001, 45–46). Tento příběh pracuje se stejným motivem jako přísloví „*dvakrát měř, jednou řež*“. Had je zde zobrazen jako bezvýhradné nebezpečí a je postaven do kontrastu s věrným a dobrým psem.

Ve frýdecko-mýstecké pověsti *Jak vandrovní zaříkával hady* (13) vystupuje nešťastná rodina, která má v domě tolik hadů, že léhají i s dětmi v kolébce. Jeden pocestný, který u nich nocuje, ráno vstane, vezme malou knížku a začne z ní číst. Hadi ho následují až do říčního výmolu, kde se jich vandrák zbavuje (Sirovátka–Šrámková, 1986, 13).

Na mladoboleslavsku je doložen podobný příběh zvaný *Hadí vyhnání* (14), ve kterém vystupuje osamocený podivínský muž, který žije s hady v míru ve svém stavení. Těsně před svou smrtí však zapíše na píšťalku a po zvolání krátké magické formule hadi z okolí zmizí a od jeho smrti se v oblasti nevyskytují a místní si tak oddychnou (Grohmann, 2009, 152). Pozoruhodné je, že v obou příbězích hadi s lidmi žijí, neublíží jim a lidem přesto hadi vadí. Je zde tedy pracováno s motivem domácích

hadů, kteří však nenabývají podoby *hada hospodářčeka*, jako mnohé jiné příběhy (viz 7.3). Tyto dvě pověsti jsou patrně variace na staroněmeckou legendu o krysařovi.

Dle některých příběhů jsou hadi člověku nejnebezpečnější, když tvoří jakýsi *hadí sněm*. Během toho zpravidla volí nového krále nebo slaví korunovací stávajícího vládce jako v příběhu *Hadí slavnost* (15) (Grohmann, 2009, 153). Na sněmu také pomocí svého syčení vytvářejí hadí korunu či drahokam, který poté hadí vládce nosí na hlavě a ostatní ho tak doprovází jako svého vládce jako v příběhu *Hadí kámen* (16) (Grohmann, 2009, 155). Někdy je kámen popisován jako *vejce*, které obklopuje zlatý prstenec, má ohromnou cenu a plave ve vodě jako v báchorce *Hadí vejce* (17). Kdo toto vejce získá, bude mít vždy štěstí (Grohmann, 2009, 154). Je velice nepravděpodobné, aby byli lidé v Evropě svědkem přítomnosti většího množství hadů. Na rozdíl od amerických užovek, které se shromažďují na jednom místě po stovkách za účelem páření, evropští hadi nic podobného nedělají. Tento motiv tak musí být výplodem lidské fantazie založený na fantastické představě kouzelných hadích sněmů někde hluboko v jeskyních, kam se člověk nikdy nedostane.

5.2 Had je symbol lstivosti

Had se ve folkloru rovněž neobjevuje jen jako přímé nebezpečí či zlo, ale také jako symbol falše či lstivosti. V pohádce *Bratr a sestra* (18) se dívka zdá sen, ve kterém její bratr usíná na louce a kolem něj se obtáčí velký had. V pohádce má had ve snu symbolizovat falešné úmysly macechy a v příběhu funguje jako varování (Němcová, 1954, 206–217).

Z oblasti Českého Švýcarska je známá pověst *Had na louce* (19), která vypráví o sedlákovi, který si neoprávněně přivlastnil obecní louku. Měl z toho poté však takové výčitky, že se v zoufalství utopil v rybníce. Lidé prý od té doby na louce vídávali velkého hada, který vždy zmizel v onom rybníce (Grohmann, 2009, 156). Zde je had vyobrazen jako symbol lstivého jednání sedláka.

V příběhu *Kmotr Matěj* (20) navštěvuje Matěj svého známého Jíru. Po cestě potká Jírova syna a ptá se ho, co otec zrovna dělá. Chlapec mu vyzradí, že otec se zrovna chystal jíst, ale když viděl Matěje za humny, tak „*rychle sklídl husu na pícku, kýtu na kamna, klobásy se zelím do trouby, buchty na misník a dva džbány piva pod lavici*“, aby

mu nebylo. Když Matěj dorazí k Jírovi, vyslechne si, že je škoda, že nedorazil o chvíli dříve, že zrovna dojedli a nic nezbylo. Matěj řekne, že po cestě zabil velkého hada, který měl „*hlavu tak velikou jako ta kýta, co máte na kamnech, tlustý byl jak ta hus, co je na píce, bílé masíčko měl jako ty buchty, co jsou na misníku, dlouhý byl jako ty klobásy, co leží stočené na zeli v troubě, krve ale bylo, co piva v těch dvou džbánech, co tamto pod lavicí stojí*“. Jíra i jeho žena se zastyděli a slušně Matěje pohostili (Němcová, 1954, 223–224). V této báchorce Matěj používá pro své smyšlené vyprávění hada jako symbol lsti a falše. Tato podoba hada je v českém folkloru běžná, jak dokazuje i frazeologie (viz 4.3.7).

5.3 Had je zakletý člověk

Podobně jako žába funguje had v českém folkloru jako bytost, do které může být člověk zakletý zlou kletbou nebo tak být potrestán za svůj prohřešek a následně osvobozen buď na základě lásky, vykoupení či rituálu, který hřích či kletbu zvrátí.

Známa pohádka *O bílém hadu* (21) vypráví o selce, která v lese nalezne do kola stočeného bílého hádka, kterého si bere domů s tím, že jí přinese štěstí. Hada pak s mužem krmí a starají se o něj jako o vlastní dítě, které nemají. Brzy se jim začíná dařit a vše jim jde od ruky. Had se však po pěti letech ozve s prosbou, že by se rád oženil s dcerou knížete Bělou. Ta se sňatkem souhlasí, pokud had přijede „*na granátovém voze se stříbrnými koly a s diamantovými zákolníky*“. Druhý den se před domem tento kočár skutečně objeví a had se s rodiči vydává pro princeznu. Po svatbě však nevěsta nařiká, jelikož se musí s hadem odebrat do komnat a strávit s ním noc. Běla se strachy třese, avšak had ji konejší a prosí ji o obejmutí a polibek, po kterém se mění v krásného mladého muže a na zemi zůstává hadí kůže. Mladík se však bojí, že se kůže ztratí, jelikož by se kouzlem čarodějnice, která ho zaklela, ocitl v jiné zemi a zapomněl by na vše předchozí. Čarodějnice kůži ráno skutečně najde a ukradne, mladík zmizí, avšak po dlouhém a strastiplném putování získává Běla svého manžela zpět (Němcová, 1954, 61–69). Tato pověst netradičně využívá i skutečné hadí zvláštnosti, svlékání se z kůže, jako jeden z motivů příběhu.

Variací na tento příběh je i pohádka *O zakletém princí* (22), ve kterém je štedrá princezna odměněna radou od chudé babičky. Ta jí řekne, že jediné, co vyléčí jejího otce krále z těžké nemoci je voda ze studánky, ze které naposledy při lovu pil. Princezna

jde pro vodu a ze studánky se ozve hlas, který ji žádá o ruku. Princezna souhlasí, ale nabere vodu a uteče. Král se uzdraví a pro princeznu si přijde ženich se studánky - veliký had se zlatou korunkou na hlavě. Po velice podobné svatební noci jako v *O bílém hadu* se had mění v prince, vysvětluje, že byl zaklet od zlého černoknežníka a bere si nyní šťastnou princeznu za ženu (PPNL, 1984, 89–91). Na rozdíl od verze, kterou zaznamenala Němcová, má zde had na hlavě korunku. Fenomén *hada s korunkou* je v českém folkloru častý (viz 7.3) a je pravděpodobně odvozen od podoby užovky obojkové (viz 3.6).

V pohádce *Šťastný voják* (23) se mladý voják po útěku z vojny ukryje v malé kapličce, kde najde hada svinutého pod obrazem Panny Marie. Had je hodný a věnuje mu kouzelnou kamizolu, která skrývá vojáky, kteří se na povel dostanou ven a slouží majiteli. Voják s pomocí kamizoly zabije zlého čaroděje, svrhne a omilostní zlého krále a ožení se s princeznou. Když jde na konci poděkovat hadovi do kapličky, nalézá místo něj bílou holubici, která mu vysvětluje, že byla zakletá do hada. Byla manželkou zlého krále, byla mu nevěrná a byla tak od něj s kletbou zavražděna. Tím, že voják královi odpustil jeho hříchy, zlomil kletbu a vysvobodil i zakletou královnu z hadí podoby (PPNL, 1984, 38–40). Postavení hada do protikladu k holubici není nahodilé. Jakožto symbol lstivosti je had postaven vedle naopak čisté holubice i v Novém zákoně (Teřhal, 2013, 248).

Vysvobozený had (24) je krátká báchorka z Mladoboleslavka, ve které žena sbírá v lese dříví a potká hada s diamantovou korunkou na hlavě. Leká se ho, ale had ji uklidňuje. „*Udeříš-li mě třikrát prstem po hřbetě, můžeš korunku mít*“, říká jí. Žena tak činí a had se rozpadá na prach (Grohmann, 2009, 157). Není však už zaznamenáno, kdo je zde z hadí podoby osvobozen.

5.4 Had po zásluze obdaruje či potrestá

V českém folkloru se had nejvíce jeví jako zvíře špatné, ale často s člověkem či s jinými tvory zachází úměrně k tomu, jak s ním jeho okolí zachází. Pokud je mu křivděno, dovede být zlý a nebezpečný, pokud je s ním zacházeno pěkně, umí se štědře odvděčit. Výjimečně se jeví dokonce jako bezvýhradně dobrý tvor.

Ve slezské verzi příběhu *O slepičce a kohoutkovi* (25) pomáhá užovka slepičce zachránit kohoutka od zlé sojky, která si ho chce upéct. Užovka hodné slepičce bez zaváhání pomůže sojku přemoci a kohoutek se vrací se slepičkou domů (Otčenášek, 2019, 316–318). Had je zde mezi ostatními zvířátky výjimečně vyobrazen jako bezpodmínečně hodné zvíře.

V příběhu *Syn chudé žebračky* (26) vyrazí chudý Jurka do světa a dobrosrdečně zachraňuje nejprve neposedného psa od sedláka, který ho nese do lesa utratit, a později starou kočku od hospodáře, kterou čekal stejný osud. Jako třetí zvíře zachraňuje „*krásného, lesklého hada*“ od chlapců, kteří ho šlehají u lesa. Had na něj promluví s tím, že se mu chce odvděčit a že ho vezme za svým otcem. Poradí mu však, aby nechtěl „*nic jiného, než ten černý prsten, co na sobě nosí*“. Společně přijdou ke skále, kterou had kouzelně otevírá. Procházejí jeskyní, která se hemží hady, až dojdou k velikému starému hadovi se zlatou korunkou na hlavě a černým prstenem na konci ocasu. Had nejprve nesouhlasí a nabízí mu jiné prsteny, Jurka však trvá na svém a černý prsten na konec od hadího krále dostane. Jurkou zachráněný had mu posléze poradí, že ke splnění jakéhokoliv přání stačí s prstenem na ruce zavrtět. Prsten dokáže přivolat kouzelného černého muže, který poté majiteli plní veškerá přání. Jurka si nakonec bere princeznu a stěhuje se na zámek i se psem a kočkou (PPNL, 1984, 142–145).

V pohádce *O hadovi se zlatou korunkou* (27) přepadá potulného tovaryše dřímota pod stinným bukem. Položí vedle sebe svůj bílý šátek a usíná. Když spí, vylézá z díry obrovský had se zlatou korunou a hledá místo, na kterém by se mohl vyhřívat. Když spatří bílý šátek a spícího muže, připlazí se k němu, na šátek položí svou korunu a v klubíčku spokojeně usíná. Tovaryš se probouzí a když vidí korunu a spícího hada, vzpomíná si na příběh o hadím králi, který slýchal v dětství. Korunu popadne a utíká pryč. Když ještě není daleko, ozve se za ním „*hrozné syčení, jako by pištělo a hvízdalo tisíc hadů*“. Když se ohlédně, zjišťuje, že se za ním had žene stočený do kola. Když se dostane z lesa, je zachráněn, protože tam už na něj had nemůže. Ve městě pak prodává korunku zlatníkovi a stává se z něj boháč (Dvořák, 2001, 104).

Podobný je i příběh *Hadí král* (28) z Vlašimska, který rovněž vypráví o starém hadovi se zlatou korunou. Před východem slunce se dá od hada koruna získat, ale člověk musí utíkat a nenechat se hady dohonit. Jedna dívka se o to pokusila, položila

pod veliký rozeklaný dub bílý šátek a ukryla se. Za východu slunce se skutečně objevili hadi včetně hadího krále, který si na šátek odložil svou korunu, aby se mohl vykoupat. Dívka popadla korunu, avšak během úprku jí ze šátku vypadla. Když hadům unikla, zjistila, že je v šátku alespoň jeden drahokam, který se z koruny uvolnil. Ten prodala a peníze, které za něj utržila, jí bohatě stačily k blahobytu (Grohmann, 2009, 153–154). Z pardubicka je tento příběh známý ve velice podobné verzi jako *Zlatý had* (29), avšak hadů s korunkami je v něm více a bydlí u hradů pardubického zámku. Had, jemuž korunka patří, poté sleduje člověka s ukradenou korunkou domů a bydlí s ním v domě (Grohmann, 2009, 156–157).

V moravské pohádce *Podivný had* (30) se narodí chudému poctivému páru dcera. Zanedlouho po narození se holčičce obtočí kolem krku had, který rodiče děsí, ale nejde sundat. Dítě tedy pokrtí i s hadem na krku. Když děvčátko začne jíst, had z krku vždy sleze, nají se s ní a poté se jí opět obtočí kolem krku. Dívka má hada velice ráda, stará se o něj a dokonce jej líbá na hlavičku. Jednou, když holčička sedí s hadem před chalupou, had z krku sleze a odplazí se pod kámen. Holčička pláče a společně s rodiči hada hledají. Když odvalí onen kámen, nalézají pod ním nesmírný poklad a rodina se tak stává bohatou. Tento příběh byl poprvé zaznamenán na počátku 16. století a je rozšířen ve velké části Evropy. Pozitivní působení hadů na děti se promítlo do více pověstí a pohádek. Věřilo se, že pokud byl had, který s dítětem sdílel mléko či postýlku, zabit, zemře brzy i dítě. Naopak pokud se s hady zacházelo přátelsky, zajišťovali domu stálý dostatek či dokonce odhalili zakopaný poklad jako v této moravské verzi příběhu (Otčenášek, 2019, 399–400).

Podobně je tomu tak v pověsti *Domáci hadi* (31) z Karlovarska. V té se vypráví o dvou hadech, mužském a ženském, kteří přebývají v lidských domech. Pokud mají lidé děti, hadi rovněž plodí mladé. Pokud někdo ublíží některému hadovi, zemře příslušný člen rodiny (Grohmann, 2009, 155).

V krátkém příběhu *Hadí diamant* (32) pije chlapec před mlýnem na mlýnském kameni mléko. Najednou z pod kamene vylézá malý barevný had a prosebně se na chlapce zadívá. Chlapec mu tedy dává napít a had mu na oplátku daruje diamant, který vyplivne z tlamičky. Když se to dozvídá jeho otec, chce hada chytit. Druhý den na něj

tedy číhá a když had vyleze, otec na něj vyrazí. V ten moment se však had rozpadá na prach a už ho nikdo znovu nespatří (Grohmann, 2009, 156).

Na Mladoboleslavsku byla zaznamenána pověst *Slepý mládenec a hadi* (33), která vypráví o slepém mládenci, kterého opatrovala jedna stařena. Když i ona onemocněla a nemohla mu dále nosit jídlo, začal hladovějící mladík tak krásně zpívat, že to vábilo hady z lesa, kteří „*natahovali krky a naslouchali*“. Když už byl mládenec hladem tak slabý, že ani nemohl zpívat, přinesli mu hadi oknem k jídlu kus srnky a položili mu ji na stůl (Grohmann, 2009, 152–153).

Jak to dopadne, když je s hadem zacházeno špatně, vypráví bajka *O spolku člověka s hadem* (34). V té vystupuje muž a had, kteří spolu uzavřeli spolek, který spočíval v tom, že muž bude hadovi denně dávat do misky mléko a had ho na oplátku obohatí. Když poté muž skutečně zbohatne, jde za hadem poděkovat. Ten mu řekne: „*To máš se mnou tak: já se mohu zachovat dobře nebo špatně podle toho, jak se mi zrovna hodí. Zamlouvá-li se mi kdo, zahrnu ho bohatstvím, a přestane-li se mi zamlouvat, zase ho majetku zbavím*“. Muž o rozpravě s hadem vypráví ženě, která mu poradí, aby hada zabil, dokud je bohatý a had si to nerozmyslí. Muž se tedy hada pokusí zabít sekrou, ale zasáhne jen kámen před jeskyní, do které se had stačí ukrýt. Had se přirozeně naštvě a hned druhý den mu zahubí ovce a poté také malého syna v kolébce. Když sedlák vidí tu pohromu, běží za hadem s miskou mléka a snaží se s ním usmířit. Had nabídku přijímá, ale tvrdí, že přátelství nebude jako dřív: „*Věřit si ale plně jeden druhému nebudem nikdy. Protože kdykoliv uvidím šrám na kameni, vždycky si vzpomenu na sekeru. A kdykoli se ty podíváš na kolébku, připomeneš si hada*“. Tento příběh souvisí s pověrečnými představami a pověstmi o *hadu hospodářčkoví*, které jsou doloženy ve velké části Evropy i v islámském světě, v novověké české lidové tradici však nikoliv. Původní příběh je však antickou Ezopovou bajkou s názvem *Sedlák a had* (Otčenášek, 2019, 402).

Na pomezí této a další kategorie stojí vyobrazení hada v následujících dvou pohádkách. V pohádce *O nevděčnicku* (35) spadne královský maršálek Nevděčný do hluboké lapací jámy v lese spolu s velikým hadem, který je v jámě rovněž uvězněn. Chudý Kvido, který v lese sbírá klestí, ho spolu s hadem vytáhne a had se mu pokloní a odplazí se pryč. Maršálek Nevděčný následně odmítá Kvidovi vyplatit slíbenou

odměnu a dokonce ho surově zbijí. Když se Kvido uzdraví, vydá se opět do lesa na klestí a potkává zachráněného hada, který mu v tlamičce přinese barevný kouzelný kamínek. Díky němu se Kvido nakonec dobírá spravedlnosti a stává se z něj královský maršálek místo Nevděčného (Dvořák, 2001, 41–44). Had je zde dokonce postaven do opozice k hlavní záporné postavě příběhu.

Pomocí kouzelného kamínku se odvděčuje i had v pohádce *Zvon spravedlnosti* (36). V té panuje v Římě moudrý císař, avšak jednoho dne přichází o zrak. Před císařským palácem nechá postavit zvon, na který může zazvonit kdokoli, komu bylo ukřivděno, a dostane se mu spravedlivého soudu. Nedaleko zvonu sídlí had, kterému se narodila malá háďátka. Když se s nimi jednoho dne vyhříval, hnízdo mu zabrala velká žába. Had tedy zvoní na zvon, avšak soudce ho přehlíží. Když had zvoní znovu, soudce si ho již všimne a následuje hada ke hnízdu, kde nachází zlou žabu. Soudce se radí s císařem, který nakáže žabu zabít, aby se mohl had s mladými vrátit do svého domova. Když se tak stane, had se připlazí do císařovy ložnice s kamínkem v tlamě. Vyleze panovníkovi až na hlavu a kamínek upustí na místo jeho slepých očí. Královi se v ten moment vrací zrak, děkuje Bohu a kamínek si schová na památku svého uzdravení (Dvořák, 2001, 50). V této pohádce je had dokonce jakýmsi božím poslem a nabývá tak zcela jiné podoby, než hadi obvykle nabývají v kontextu biblické symboliky.

5.5 Hadí tělo má kouzelnou moc

Jedinečná podoba hada se objevuje v jedné nejznámějších českých pohádek - ve *Zlatovlásce* (37). V té přichází ke králi stará babička s hadem v košíku a povídá mu, aby ho snědl, že poté „*bude všemu rozumět, co které zvíře v povětrí, na zemi i ve vodě mluví*“. Královi se tato představa líbí a nechá si hada v kuchyni připravit jako rybu. Sloužící Jiří se této zvláštně vypadající rybě diví a říká si, že vypadá jako had. Jako správný kuchař i přes varování ochutná a stejně jako král začne rozumět zvířecí řeči (Erben, 2003, 139–145). Dále se had v pohádce vůbec nevyskytuje a ani není vysvětleno, proč zrovna po sněžení hada by člověk měl přijít k této dovednosti. V lidové tradici je však skutečně doložena víra v kouzelnou moc hadího jazyka. Ten by měl člověku, který ho získal, zajistit schopnost porozumění řeči zvířat či posílit jeho vlastní výmluvnost (Petráková, 2013, 171).

5.6 Shrnutí obrazu hada v českých folklorních příbězích

Především kvůli množství zkoumaných pohádek a pověstí a různým podobám hada, které tyto příběhy představují, bylo nutno sáhnout po jiném způsobu prezentace výsledků, než je tomu u kapitoly předchozí a následující. Pro účely přehlednosti této práce jsou odlišné obrazy hada v jednotlivých pohádkách a pověstech shrnuty formou tabulky. Čísla přiřazená příběhům v textu výše korespondují s čísly v tabulce - příběhy jsou tedy v tabulce řazeny v tom pořadí, v jakém byly jejich fabule představeny.

	NEBEZP. N. SYMB. ZLA	TRESTÁ ČI ODMĚŇUJE	KOUZEL. MOC	ZAKLETÝ ČLOVĚK	UMÍ MLUVIT	HAD HOSPODÁŘ	MÁ KORUNKU
1	ano	ne	ano	ne	ne	ne	ne
2	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
3	ano	ano	ne	ne	ne	ne	ne
4	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
5	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
6	ano	ano	ne	ne	ne	ne	ne
7	ano	ano	ne	ne	ne	ne	ne
8	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
9	ano	ne	ne	ne	ano	ne	ne
10	ano	ne	ne	ne	ano	ne	ne
11	ano	ano	ne	ne	ne	ne	ne
12	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
13	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
14	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
15	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ano
16	ne	ne	ne	ne	ne	ne	ano
17	ano	ano	ano	ne	ne	ne	ne
18	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
19	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
20	ano	ne	ne	ne	ne	ne	ne
21	ne	ano	ano	ano	ano	ano	ne
22	ne	ano	ne	ano	ano	ne	ano
23	ne	ano	ano	ano	ano	ne	ne

24	ne	ano	ano	ano	ano	ne	ano
25	ne	ne	ne	ne	ano	ne	ne
26	ne	ano	ano	ne	ano	ne	ano
27	ano	ano	ne	ne	ne	ne	ano
28	ano	ano	ne	ne	ne	ne	ano
29	ne	ne	ne	ne	ne	ano	ano
30	ne	ano	ne	ne	ne	ano	ne
31	ne	ne	ne	ne	ne	ano	ne
32	ne	ano	ano	ne	ne	ne	ne
33	ne	ano	ne	ne	ne	ne	ne
34	ano	ano	ne	ne	ano	ano	ne
35	ne	ano	ano	ne	ne	ne	ne
36	ne	ano	ano	ne	ne	ne	ne
37	ne	ne	ano	ne	ne	ne	ne
	22x ano 15x ne	18x ano 19x ne	9x ano 28x ne	4x ano 33x ne	9x ano 28x ne	5x ano 32x ne	8x ano 29x ne

Z tabulky plyne, že nejčastěji se had v českých pohádkách objevuje jako tvor zlý, nebezpečný, případně jako symbol zla, nebezpečí či falše. Mnohokrát je také zaznamenán jako zvíře, které trestá (často tak nečiní z vlastní vůle, ale jako posel seslaný vyšší mocí) či obdarovává člověka v závislosti na jeho chování. Je tedy velice mocný, protože má schopnost rozhodovat o lidském osudu. Méněkrát už byla zaznamenána jeho kouzelná moc.²⁹ Schopnost hada mluvit byla zaznamenána 9x, avšak ve čtyřech případech jde o zakletého člověka a v dalších čtyřech případech jde o bajku, která se vyznačuje personifikací zvířat, na jejichž schopnosti mluvit je žánr bajky zpravidla vystaven. Podoba hada jako *hada s korunkou* je v českém tradičním folkloru zachycena málokrát, *had hospodářček* ještě méněkrát. Vzhledem k tomu, že ve frazeologii (viz 4.3) není ani jedna z těchto dvou podob hada vycházející ze slovanské mytologie zaznamenána, lze konstatovat, že křesťanský narativ z velké části úspěšně zastínil český lidový obraz hodného, vděčného a opatrovnického hada.

²⁹ Do této kategorie je zahrnut i kouzelný efekt sněžení hadího těla ve *Zlatovlásce*.

6. Had v moderním českém folkloru

Folklor žije i v naší moderní společnosti v podobě současných pověstí a fám. Tyto příběhy jsou moderním ekvivalentem dávných mýtů a legend. Každý z nás se určitě setkal se „zaručeně pravdivým“ příběhem, který se stal „kamarádovi kamaráda“. Příběhy tohoto typu jsou odborníky obvykle označovány jako současné pověsti (*contemporary legends*), ale jsou známy i jako městské pověsti (*urban legends*), moderní pověsti (*modern legends*) či městské mýty (*urban myths*). Tyto příběhy jsou, vedle anekdot, nejrozšířenějším typem ústně šířeného folkloru v současnosti. Ve skutečnosti se ale většina těchto příběhů, vydávaných za autentickou příhodu z reálného života, nikdy nestala. Historky tohoto typu jsou smyšlenými, fiktivními příběhy, kolujícími mezi lidmi v mnoha verzích a variantách. Velká část z nich koluje po celém světě a některé jsou známy pouze lidem určitého společenství (děti, pamětníci, hudební fanoušci, počítačová experti, vysokoškoláci, skauti, obyvatelé jedné obce apod.) (Janeček, 2006, 11–13).

Obraz hada ve světové i české kultuře se přirozeně od folkloru sbíraného během 19. století do dnešních dob změnil. S rozvojem vědeckého i laického zájmu o zoologii a herpetologii, s výstavbou zoologických zahrad a jejich osvětových programů či s moderním globálním koníčkem posledních několika desetiletí v podobě akvaristiky a teraristiky, had nabývá nových konotací. Tato kapitola představí sedm příběhů z kategorie výše zmíněných *urban legends*, zaznamenaných v českém prostředí, ve kterých vystupuje had, a současně tak nastíní současné konotace spojené s hadem v dnešním českém obrazu světa.

Mýtus známý jako *Vršek banánů* šíří poplašnou zprávu o tom, že by se neměly jíst vršky/špičky banánů a před jídlem je třeba je odlomit a vyhodit. Jednou prý na to nějaké dítě i zemřelo, když snědlo celý banán. Je to prý z toho důvodu, že v Jižní Americe, kde banány sbírají, žijou na stromech smrtelně jedovatí hadi. Když sběrač ovoce utrhne trs banánů a zatřeše při tom větví, hadi reflexivně kousají do nejbližšího předmětu, což bývá právě vršek banánů. Ten je pak napuštěn hadím jedem a dovede otrávit člověka. Tento mýtus byl nejrozšířenější v 80. letech 20. století a patří k dlouhodobě tradovaným pověrám po celém světě (Polsko, Skandinávie, USA). Alternací pro hady mohou být pavouci či štíři. Další varianty této fámy popisují miniaturní „banánové zmije“, které

čihají přímo pod slupkou banánu. V každém případě jde o zoologický nesmysl, jehož hnacím motorem je především davová psychóza hrající na podvědomý strach rodičů o děti (Janeček, 2006, 135–138).

Dalším mýtem je tzv. *Tasemnice a mléko*. Ten spočívá v návodu, jak se zbavit tasemnice. Musí se prý ohřát mléko, dát do misky, naklonit se nad něj, otevřít pusu a zhluboka inhalovat. Tasemnice v břiše ucítí vůni ohřátého mléka a vyleze za ním ústy ven (Janeček, 2006, 155–156). Podobné příběhy navazují na tradiční pověsti o hadech a jiných bytostech, které se nějakým způsobem (např. nevědomým vypitím vody s jejich vajíčky) dostanou do lidského těla a tam se uhnízdí. Ve starší evropské tradici byly příběhy o hadech, kteří byli z těla vypuzeni stejným způsobem, velmi časté. Dnes je často nahrazují žáby či chobotnice (srov. *Žáby v břiše* in Janeček, 2008, 86). Pozoruhodná je opětovná (a nesmyslná) spojitost hada s pitím mléka, která se objevuje často i v českých tradičních folklorních příbězích (viz. 7.4)

Hadí sádlo je romský mýtus stojící na pomezí démonologické pověsti, duchařské historky a dětského folkloru. Spočívá v receptu na rychlý růst dlouhých vlasů. Zájemce by měl jít do lesa a zabít hada. Toho hada poté rozříznout, vymačkat z něj sádlo a to si poté vetřít do vlasů. Člověk si však musí na noc vlasy zaplést, aby ho neuškrtily. Jednu dívku, která to tak udělala, ale vlasy si na noc nezapletla, to prý stálo život. Tento i jiný romský slovesný folklor je přítomný i v současném českém prostředí a v mnohém (kouzelné prvky) připomíná spíše archaická vyprávění známá z české tradiční lidové kultury 19. století (Janeček, 2007, 70). Hadí sádlo je v lidové tradici doloženo jako lék proti hadímu uštknutí a je prý účinné i při problémech s očima a má se jím potírat přímo bělmo (Petráková, 2013, 169).

Další příběh je důkazem pravdivosti tvrzení, že výraz *městský mýtus* není pro žánr moderních pověstí ideálním označením, jelikož jde o vyprávění rozšířené na venkově. Jedná se o tzv. *Hadí výsadky*, což je založeno na vyprávění o vysazování zmijí zpátky do lesů tak, že je ochranáři vyhazují z nízko letících vrtulníků či letadel, což je rychlé a bezpečné. To, že občas prý přistane jedovatý had na hlavě turisty, je už vedlejší. Tato fáma má původ ve Francii konce 70. let 20. století, odkud se rychle rozšířila do Itálie, Švýcarska a později i k nám. Na Slovensku o ní dokonce roku 2006 informovala slovenská televizní stanice TA3. Tato fáma operuje s archaickými myšlenkovými

stereotypy západní civilizace, považujícími hada za odvěký symbol zla, a jsou odrazem obav vypravěčů a posluchačů, zda současná snaha o záchranu ohrožených druhů nevede k preferování (nebezpečných) zvířat před lidmi (Janeček, 2007, 95–96).

Vyprávění *Cirkusový koník* popisuje matku s malým synem na návštěvě cirkusu. O přestávce maminka posadí syna na poníka, aby se povozil. Chlapec si poté stěžuje, že ho poník kousl. Maminka však žádné kousnutí nenachází, a tak jeho sdělení nevěnuje větší pozornost a jdou domů. Chlapec však druhý den dostává vysoké horečky a umírá. Pitva následně prokáže, že chlapec zemřel na otravu hadím jedem. Poníkovi totiž chybělo jedno oko, ve kterém byl stočen jedovatý had, který chlapce uštknul. Tato historka byla zaznamenána už ve 40. letech 20. století v USA a občas se objevuje i verze s dřevěným poníkem, kolotočem či jinou atrakcí. Had se v různých variantách objevuje i v dětských koutcích či mezi zbožím v supermarketech, tedy jde vždy o hadí uštknutí na velmi nepravděpodobném, zdánlivě bezpečném a především silně urbanizovaném místě (Janeček, 2007, 98).

Velmi známým příběhem, který i dnes koluje mezi českou mládeží, je tzv. *Had v posteli*. Popisuje ženu, která chová velkého hada jako mazlíčka. Jednoho dne ji však had uteče a ona ho po chvíli najde v posteli. Následujících 14 dní had nic nežere, a tak ho chovatelka vezme za veterinářem. Ten hada prohlédne a nepřichází na žádný důvod, proč by měl had odmítat potravu. Ptá se tedy chovatelky, jestli se ve spojitosti s hadem nestalo v poslední době něco zvláštního. Dívka mu poví o tom, jak ji had utekl a našla ho krátce poté u sebe v posteli. Veterinář se ptá, v jaké poloze had byl, a když se dozvídá, že byl úplně natažený, radí dívce, aby ho dala okamžitě pryč. Ve vyhráté posteli si totiž prý had měřil, zdali se do něj dívka vejde, a dvoutýdenní hladovkou se na výjimečně velkou hostinu připravoval (Janeček, 2008, 132). V příběhu se ukazuje především moderní pojetí hada jako exotického domácího mazlíčka, avšak zároveň neopouští nejrozšířenější lidskou představu o nebezpečnosti a dravosti hadů, naopak je na ní děj vystaven.

Had v paneláku je celosvětově proslulá pověst o hadovi, který se pomocí stoupaček či přes balkon dostává do jiného bytu v domě a způsobí tam pozdvižení svou přítomností nebo např. sežráním psa či kočky (Janeček, 2008, 133–135). V některých až groteskních verzích had vyleze ze záchodové mísy právě při vykonávání potřeby

některého z lidských obyvatel bytu. Tato folklorní vyprávění jsou živena občasnými útekami podomácku chovaných hadů, které jsou často silně medializované (viz mamba v Praze v říjnu 2018).

6.1 Shrnutí obrazu hada v českém moderním folkloru

Příběhy o zvířatech a rostlinách jsou v moderním folkloru velmi rozšířené. Nejedná se však o fantastická zvířata a monstra starověkých a středověkých mýtů a legend ani o antropomorfizovaná zvířata, jaká známe z pohádek a bajek tradičního folkloru. Zvířata současného folkloru jsou většinou nefantastické organismy, projevující se především svou biologickou přirozeností. Zvířata se v moderních pověstech zpravidla objevují na nečekaných místech a představují pak přímé ohrožení hlavního hrdiny příběhu či naopak sama končí tragicky (Janeček, 2006, 157).

V případě hada jde vždy o první případ. Had totiž i v současném folkloru představuje především nebezpečí, ať už svými rozměry a škrtícími schopnostmi či svým kousnutím a smrtelným jedem, navzdory vzrůstající popularitě hadů jako domácích mazlíčků či osvětovým programům zoologických zahrad a podobných institucí, které si dávají za cíl hady představit demytizované v jejich přirozenosti.

Švédský entolog Bengt af Klintberg vysvětluje popularitu příběhů o hadech (a pavoucích) v moderním folkloru skutečností, že jsou tato zvířata v městském prostředí velmi vzácná, proto jsou jim často připisovány až mytické vlastnosti. Příběhy o hadech tak lze interpretovat i tak, že hadi představují nespoutanost a potenciální nebezpečí hrozící ze zemí Třetího světa, odkud pocházejí, nebo dokonce odrážejí ambivalentní ženské vnímání mužské sexuality (Klintberg, 1985, 274–287). Hlavní konotace s hadem spojená je však v moderním folkloru nepochybně jeho nebezpečnost.

Závěr – otevřená definice hada v češtině

Na základě výše shromážděného a představeného materiálu z českých výkladových slovníků, frazeologie, paremiologie a českých tradičních a moderních pověstí, pohádek a pověr, představuje závěrečnou konkluzi této práce následující otevřená významová definice hada v češtině (tj. definice proměňující se v čase, která podává informaci o tom, jak určitou skutečnost chápou mluvčí daného jazyka, a která zahrnuje společenskou a kulturně zakotvenou znalost včetně kategorizace a hodnocení [Bartmiński, 2016, 83]):

Had je divoké zvíře, žije ve volné přírodě, zalézá do děr a pod kořeny stromů. Nalézá se v blízkosti vodních toků. Má dlouhé, štíhlé, hladké a lesklé tělo bez nohou. Na dotek je kluzký a slizký. Je velmi rychlý, mrštný a pružný, kroučí se a dokáže se protáhnout malými úzkými prostory. Je studený a potřebuje sluníčko, aby se mohl vyhřát a hýbat se. Syčí a vyplazuje svůj rozeklaný jazyk. Svléká se z kůže. Je jedovatý nebo škrtič a nebezpečný je v obou podobách. Předměty, které mají dlouhý a úzký tvar jsou označovány jako *had* nebo *hadí*.

V předkřesťanském magickém obrazu světa je had bytostí, která domácnosti přináší štěstí a prosperitu, pokud je o něj postaráno jako o vzácného hosta. Vděk může prokazovat i odhalením skrytého pokladu nebo přinesením drahokamu. Pokud je s ním zacházeno zle, umírá někdo z rodiny, jejíž dům si had zvolil k obývání. Lidé ho mohou uctít mlékem. Mléko má rád a dokáže ho sát krávnám přímo z vemene. Významný je barevný duhový had nebo naopak bílý had. Hadi se slézají na hadích sněmech v jeskyních či hvozdech, kde volí svého krále, který poté nosí na hlavě korunu a ostatní hadi ho následují a poslouchají. Pokud korunu získá člověk, čeká ho blahobyť. Had je velmi mocný a často dovede čarovat, umí léčit či objevovat a otevírat tajné vchody. Had může být za trest zakletý člověk, který může být vysvobozen láskou či vykoupením ze svého prohřešku.

Části hadího těla mají léčivé účinky, např. jeho maso, sádlo či kůže. Hadí jazyk dává člověku nadpřirozené schopnosti. Had může člověku ve spánku vlézt otevřenou pusou do žaludku. Vylákat zpátky se dá na ohřáté mléko, které ucítí a vyleze ven.

S šířením křesťanské víry Evropou se objevuje odlišný podoba hada v magickém obrazu světa. Had je zlý, nebezpečný a především lstivý, falešný, zrádný, proradný a zákeřný. Je také velice chytrý, mazaný a úlisný. Může být také nadávkou takovému člověku. Je ztotožněním prvotního hříchu a pokušení, někdy i samotného d'ábla či ženy. Často slouží zlým bytostem, např. čarodějům. Může nabývat větších rozměrů a svou podobou se tak blížit drakovi. Stále je velice mocný a čarovný. Stereotypně bývá stavěn do protikladu k hodnému, čistému zvířeti, např. holubici.

V dnešním obrazu světa je had stvoření nebezpečné a zákeřné a v mnohém se shoduje s biblickou podobou hada. Obzvláště nebezpeční jsou exotičtí hadi, kteří mohou člověka uškrtit a celého pozřít či smrtelně uštknout i na nečekaných místech v městském prostředí. Hadi se mohou objevit prakticky kdekoliv, protože je lidé chovají jako domácí mazlíčky. Díky své mrštnosti chovatelům snadno unikají. V přírodě jsou to zvířata ohrožená ničením životního prostředí. Jejich kůže je vysoce ceněným zbožím, ze které se vyrábí drahé oblečení a doplňky.

Seznam odborné literatury:

Prameny:

BECKER, Udo: *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2002

BOTHEROYD, Paul; BOTHEROYDOVÁ, Sylvia: *Lexikon keltské mytologie*. Praha: Ivo Železný, 1998

COOPER, Jean. C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999

ČERMÁK, František; HRONEK, Jiří; MACHAČ, Jaroslav: *Slovník české frazeologie a idiomatiky I. Přirovnání*. Praha: Academia, 1983

ČERMÁK, František; HRONEK, Jiří; MACHAČ, Jaroslav: *Slovník české frazeologie a idiomatiky II. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1988

ČERMÁK, František; HRONEK, Jiří; MACHAČ, Jaroslav: *Slovník české frazeologie a idiomatiky III. Výrazy slovesné: A–P*. Praha: Academia, 1994

DVOŘÁK, Karel (ed.), *Pohádky a pověsti našeho lidu*, Praha: Odeon, 1984

DVOŘÁK, Karel: *Nejstarší české pohádky*. Praha, Argo, 2001

ERBEN, Karel Jaromír: *Kytice - České pohádky*. Brno: Host, Česká knižnice, 2013

FILIPEC, Josef; DANEŠ, František; MACHAČ, Jaroslav; MEJSTŘÍK, Vladimír: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1978

FILIPEC, Josef; DANEŠ, František; MACHAČ, Jaroslav; MEJSTŘÍK, Vladimír: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1998

FILIPEC, Josef; DANEŠ, František; MACHAČ, Jaroslav; MEJSTŘÍK, Vladimír: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2010

FILIPEC, Josef; DANEŠ, František; MACHAČ, Jaroslav; MEJSTŘÍK: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005

FLAJŠHANS, Václav: *Česká přísloví*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

GROHMANN, Virgil Josef: *Pověsti z Čech*. Praha: PLOT, 2009

- HAVRÁNEK, Bohuslav: *Slovník spisovného jazyka českého I*. Praha: ČSAV, 1960
- HAVRÁNEK, Bohuslav: *Slovník spisovného jazyka českého II*. Praha: Academia, 1989
- HOLUB, Josef; KOPEČNÝ, František: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952
- HOLUB, Josef; LYER, Stanislav: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1973
- HUPTYCH, Miroslav: *Kdo pije vlčí mléko aneb jak se léčilo za starodávna*. Praha: Argo, 2005
- JANEČEK, Petr: *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy*. Praha: Plot, 2006
- JANEČEK, Petr: *Černá sanitka: druhá žeň*. Praha: Plot, 2007
- JANEČEK, Petr: *Černá sanitka: třikrát a dost*. Praha: Plot, 2008
- JUNGSMANN, Josef: *Slovník česko-německý. Díl I*. Praha: Academia, 1989
- KARLÍK, Petr; NEKULA, Marek; PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Masarykova univerzita, 2012–2018
- KOTT, František Štěpán: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I*. Praha: Josef Kolář, 1878
- KOTT, František Štěpán: *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896
- KOTT, František Štěpán: *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1901
- KOTT, František Štěpán: *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906
- KROLMUS, Václav: *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy. Díl I—III*. Praha: Plot, 2011—2014
- LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia, 2014

- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: ČSAV, 1957
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Lidové noviny, 1997
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Lidové noviny, 2010
- MATTISON, Chris: *Hadi*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2001
- MRHAČOVÁ, Eva: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 1999
- Mytologie – Mýty pověsti a legendy*. Praha: Fortuna, 2006
- NĚMCOVÁ, Božena: *Národní báchorky a pověsti I*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1928
- NĚMCOVÁ, Božena: *Národní báchorky a pověsti II*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956.
- OTČENÁŠEK, Jaroslav (ed.). *České lidové pohádky*. Praha: Vyšehrad, 2019
- PILÁT, Albert; UŠÁK, Otto: *Atlas rostlin*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1975
- PROFANT, Martin; PROFANTOVÁ, Nad'a: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha: Libri, 2007
- Příruční slovník jazyka českého. Díl I.: A–J*. Praha: Školní nakladatelství, 1935–1937
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2001
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2012
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2015
- ROYT, Jan; ŠEDINOVÁ, Hana: *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta, 1998

SIROVÁTKA, Oldřich; ŠRÁMKOVÁ, Marta: *Živá voda: Lidové pověsti z Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Albatros, 1986

Slovník nespisovné češtiny. Praha: MAXDORF, 2009

Slovník současné češtiny. Brno: Lingea, 2011

STICHMANN, Wilfried; KRETZSCHMAR, Erich: *Svět zvířat kolem nás: průvodce evropskou zvěřenou*. Praha: Granit, 2002

TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého A–K*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1952

VÁŠA, Pavel; TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého A–K*. Praha: Fr. Borový, 1937

VÁŠA, Pavel; TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový, 1941

VÁŠA, Pavel; TRÁVNÍČEK, František: *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový, 1946

VÁŠKŮ, Zdeněk: *Velký pranostikon*. Praha: Academie, 1998

VLČKOVÁ, Jitka: *Encyklopedie mytologie germánských a severských národů*. Praha: Libri, 2015

ZAORÁLEK, Jaroslav: *Lidová rčení*. Praha: Aurora, 1996

Literatura:

BARTMIŃSKI, Jerzy a Irena VAŇKOVÁ: *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 2016

HABARTOVÁ, Romana: *Člověk ve zvířecích přirovnáních*. In: *Zoomorfni tematika v lidové tradici*. ČÍHAL, Petr (ed.). Uherské Hradiště, Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 2013

KLINTBERG, Bengt af: *Legends and Rumours about Spiders and Snakes*. In: *Fabula* 26, č. 3–4, s. 274–287. Dostupné online z: <https://www.degruyter.com/view/j/fabl.1985.26.issue-3-4/fabl.1985.26.3-4.274/fabl.1985.26.3-4.274.xml>

KOVAŘÍK, Tadeáš: *Kůň v české frazeologii, příslovích a pohádkách. Příspěvek ke studiu jazykového obrazu světa*. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, 2013

MUSILOVÁ, Radka; ZAVADIL, Vít; JANOUŠEK, Karel: *Překvapení v posteli: Vazba užovky stromové na člověka*. In: *Vesmír*, 87, 2008, s. 2–4

PETRÁKOVÁ, Blanka: *Motiv hada v lidové tradici na Zálesí*. In: *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. ČÍHAL, Petr (ed.). Uherské Hradiště, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, 2013

SIROVÁTKA, Oldřich: *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998

ŠŤASTNÁ, Lucie: *Opozice "člověk - zvíře" v češtině*. In *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2017

ŠŤASTNÁ, Lucie: *Opozice "člověk - zvíře" v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, 2015

TEŤHAL, Vladimír: *Zvířecí tematika v Bibli*. In: *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. ČÍHAL, Petr (ed.). Uherské Hradiště, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, 2013

VAŇKOVÁ, Irena; NEBESKÁ, Iva; SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie; PACOVSKÁ, Jasňa: *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005